

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Захириддин Муҳаммад Бобур номидаги
Андижон давлат университети**

**Филология факультети
Филология кафедраси**

IV босқич талабаси

ХОЛИДА БОЙЖОНОВАнинг

ҚИРҒИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА СЎЗ МАВҚЕИ.

мавзусидаги

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Илмий раҳбар:

**ф.ф.д.,проф.Ш.Шаҳобиддинова
К.ўқит Э.Шамаев**

Андижон -2012

“Ҳимояга тавсия этаман” - илмий раҳбар, ф.ф.д., проф
Ш.Ҳ.Шаҳобиддинова,
катта ўқитувчи Э.Шамаев
“ ____ ” июнь 2012 й.

“Ҳимояга рухсат бераман” - кафедра мудири, ф.ф.д., проф
Ш.Ҳ.Шаҳобиддинова
“ ____ ” июнь 2012 й.

“Ҳимояга тавсия этаман” - расмий тақризчи

“ ____ ” июнь 2012 й.

“Ҳимояга тавсия этаман” - факультет декани, ф.ф.н., доц.
З.Қодиров
“ ____ ” июнь 2012 й.

МАЗМУНУ

Киришүү	4
<i>I бөлүм. Сөз түшүнүгү.....</i>	<i>5</i>
1.1. Сөз түшүнүгү жана ага карата тил илиминдеги көз караштар.....	5
1.2. Сөздөрдү сөз түркүмдөргө ажыратуунун логикалык жана лингвистикалык критерийлери.....	18
<i>II бөлүм. Сөз түркүмдөр.....</i>	<i>35</i>
2.1. Кыргыз, өзбек тилдериндеги зат атооч	35
2.2. Кыргыз, өзбек тилдериндеги сын атооч.....	38
2.3. Кыргыз, өзбек тилдериндеги сан атооч	44
2.4. Кыргыз, өзбек тилдериндеги ат атооч.....	50
Корутунду	53
Адабияттардын тизмеси	56

КИРИШҮҮ

БДИнын жалпы мүнөздөмөсү

Теманын актуалдуулугу.

Тектеш тилдердин морфологиясын салыштырып изилдөө учурдагы түркология илиминин актуалдуу маселелеринин бири деп белгилесек туура болот.

Сөз түркүмдөрүнүн өз ара мамилелери, системалардагы орду анализине эки тилдин материалдарынын негизинде кароо жаңы натыйжаларды бериши бышык. Бул тандалып алынган теманын актуалдуулугун дагы бир ирет далилдейт.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети.

Эки тилдин сөз түркүмдөрүнүн система-структуралык түзүлүшү иликтөөнүн объектисин, ал эми кыргыз жана өзбек тилдеринин сөздөрү анын предметин түзөт.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери.

Изилдөөнүн **негизги максаты** – кыргыз жана өзбек тилдерин морфологиясынын сөз түркүмдөрүнүн базасында система катары изилдөөнүн аспектилерин, принциптерин иштеп чыгуу.

Коюлган максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер коюлду**:

- кыргыз жана өзбек тилдериндеги сөз түркүмдөрү изилдөөдө системалык методдун принциптерин колдонуу;
- кыргыз, өзбек тилдериндеги сөз түркүмдөрүнүн түзүлүшүн салыштыруу аркылуу түрк тилдеринин жалпылык жана өзгөчөлүктөрдү көрсөтүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- сөз, сөз формасы жана лексема түшүнүктөрү жиктелип, эки тилдеги сөз түркүмдөрүнүн айырмачылыктары белгиленди;

- сөздөрдү сөз түркүмдөргө ажыратуунун тилдик жана логикалык критерийлери көрсөтүлдү;

- сөз түркүмдөрүнүн катары жана алардын ички мамилелери талдоого алынды;

- сөз түркүмдөрүнүн транспозициясына жаңыча көз караш сунуш кылынды;

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси.

Диссертациялык эмгек кыргыз, өзбек жана башка түрк тилдеринин морфологиялык системасын изилдөөдө белгилүү даражада теориялык негиз болот.

Изилдөө ишибизден чыгарылган жоболор жана жыйынтыктар түрк тилдеринин салыштырма грамматикасын тереңдетип иликтөөгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Изилдөөнүн методологиясы жана методдору.

Изилдөөнүн методологиялык негизин предметке система-структуралык мамиле (подход) түзөт. Алдыга коюлган максатты орундатуу үчүн изилдөөдө негизги метод катары салыштыруу-тектештирүү методу, салыштырма-тарыхый метод, абстракция, индукция, дедукция, сыпаттама, системалык анализ, синтез, жалпылоо методдору жана структуралык принциптер пайдаланылды.

Иштин көлөмү жана структурасы. БДИ киришүүдөн, 2 бөлүмдөн, корутунду менен пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

I бөлүм. Сөз түшүнүгү

1.1. Сөз түшүнүгү жана ага карата тил илиминдеги көз караштар

Лингвистиканын тарыхында сөз түркүмдөрү эң байыркы доордон баштап эле изилдөөнүн объектиси болгон. Байыркы Грек лингвистикасында эле сөз түркүмү жөнүндө түшүнүк түзүлө баштап, тилдин бардык категорияларын философиялык категориялар менен тыгыз байланышта карашкан. Ал доордун лингвистикасына мүнөздүү өз алдынча багыттары болгон. Алар сөз түркүмүн эки негизги түркүмгө, атоо (имена) жана этишке бөлүштүрүшкөн. Чечимдин ар кандай негизин пайда кылуучу субъект жана предикат тилде атоо (имена) сөздөрүнө жана этишке туура келет. Жалпысынан алганда, бул доордун тил илиминде морфологиялык жана синтаксистик категорияларды аралаш карашкан. Ошого карай, өз убагында Платон атоо (имена) жана этиш сөз түркүмдөрүн гана бөлүштүргөн болсо, Аристотель алардын катарына байламтаны да кошкон. Бирок кийинчерээк, Александрия доорунда сөз түркүмдөрү лингвистиканын так объектиси катары каралгандыктан, анын багыттарына көңүл бурулуп, натыйжада сөз түркүмдөрүнүн саны көбөйдү. Айрыкча, кийинчерээк сөз түркүмдөрүнө кирер - кирбестиги чоң талаш-тартышка алып келген атоочтук, артикль сыяктуу категориялар да ажыратылган. Бул доордун лингвисттери сөз түркүмдөрүн классификациялоодо ар түрдүү көз карашта болгон. Мисалы, Фракияли Дионисий жана Эли Донаттардын ар бири сегиз мүчөлүү катарды сунушташкан. Бирок бул катарлар бири - биринен айырмаланган. Фракияли Дионисий: зат атооч, этиш, ат атооч, артикль, тактооч, жандооч, байламта, сырдык сөздөр деген түркүмдөргө бөлүштүрсө, Эли Донат: зат атооч, ат атооч, этиш, тактооч, атоочтук, байламта, жандооч, сырдык сөздөр деген сөз түркүмдөрүнө ажыраткан. Мына ушундай көз караштар акырындык менен сөз түркүмдөрү жөнүндөгү теориянын алгачкы көрүнүштөрүн түзүүгө алып келген. Ушул доордо сөздөрдү түркүмдөргө ажыратуу критерийлери аныктала баштады. Сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык, семантикалык өзгөчөлүктөрү анализденди. Сөз түркүмдөрүнүн өз ара байланыштарына, трансформацияга өз алдынча көңүл бурулду. Ошентип, байыркы доордун лингвисттеринин көз караштары кийинки доордун лингвистикасына аябай чоң таасирин тийгизди. Бирок ошол доордо сөз түркүмдөрүнүн табиятын терең изилдөө менен эле бирге синтаксистик категорияларды ажыратуунун критерийлеринин орду бекемделгенин да өзгөчө белгилеп кетүү керек. Мындай көз караштар жана бул көрүнүштөр азыркы күнгө чейин сакталып келатат. Этишти предикаттын милдетинде дайым эле келе берет деген пикирдин туура эместигин айрым лингвисттер белгилешсе да, азыркы структуралык багыттагы илимий иштерде ушундай көз караштын таасири али бар экендиги сезилет. Бирок байыркы доордун лингвистикасынын таасири жана анын алгылыктуу жактары жогоруда белгиленгендер менен

эле чектелбейт. Байыркы лингвистиканын кийинки изилдөөлөргө, ал турсун өзү менен бир мезгилде пайда болгон лингвистикага да белгилүү өлчөмдө таасирин тийгизгенин таанууга болбойт.

Ушул себептүү чыгыш таануу илиминин байыркы лингвистика менен бирдей жактары арбын болгондугун да белгилөөгө болот. Өзгөчө, Индия жана араб лингвисттеринин көз караштары байыркы лингвисттердин пикирлерине жакын турат. Мисалы, индиялыктар төрт мүчөлүү, арабдар үч мүчөлүү парадигманы белгилешет. Индиялыктар негизги сөз түркүмдөрү – зат атооч жана этиштен сырткары жандооч жана бөлүкчөлөрдү ажыратышкан болсо, арабдар зат атооч, этиштен сырткары бөлүкчөлөрдү гана ажыратышат. Араб лингвистикасынын традицияларына негиздеп, алгачкы түркологдор да үч сөз түркүмүн белгилешкен. Мисалы, Махмуд Кашгари, Махмуд Замахшаринин изилдөөлөрүндө мына ушундай «үчтүк» көрсөтүлгөн. Кийинчерээк А. Навои да үч сөз түркүмүн белгилеген. Ал өз кезегинде зат атооч жана этиштерге тиешелүү критерийлерди так аныктоо менен түрк тилдеринин бөтөнчүлүгүнө терең түшүнүк берген. Бул үч сөз түркүмүнүн ички синтагматикалык өзгөчөлүгүнө ээ экендигине да көңүл буруу зарыл. Махмуд Кашгари түрк лингвистикасына таянуу менен традициялык сөздөрдү үч сөз түркүмүнө бөлгөнү менен, зат атооч, сын атооч, сан, ат атооч, этиш жана сырдык сөздөргө ырааттуу токтолгон. (Махмуд Кашгари, 1960, 38-б.). Ал турсун ошол доордун традициясынын таасиринде көңүл бурулбаган бөлүкчө жана жандоочторду да айырмалоого аракет кылган. Бөлүкчөлөрдүн сөздүн жана мүчөнүн милдетин аткара турганын да белгилеп өткөн.(Махмуд Кашгари, 1961, 70-б.).

XIX кылым бардык илимдердин тарыхында жаңы идея жана методдордун өнүгүш доору болгон. Илимдер аралык изилдөөлөр да кеңири өнүккөн. Так илимдерди изилдөө методдору коомдук илимдерде да колдонула баштаган. Мурунку кылымдардан бери аксиома же акыйкат делип келаткан көз караштар да өзгөрүлө баштайт. Айрыкча, лингвистикадагы багыттардын ар түрдүүлүгү жана пикирлердин оригиналдуулугу бул доордун тил илиминдеги теңдешсиз табылгалары деп баалоого туура келет.

Компаративисттер сөз түркүмдөрүнүн генетикасына көбүрөөк көңүл бурушкан. Айрыкча, Ф. Бопп сөздөрдүн генезиси жана түркүмдүк бөлүнүштөрүн «дарактын» формасында көрсөткөн. Компаративисттердин атактуу «дарагындагы» сөз түркүмдөрү этиштен, кызматчы сөз түркүмдөрү ат атоочтон «бутактанган» деп эсептеген. (В. А. Звегинцев, 1956, 30-31-б.). Ал эми А. Шлейхердин пикиринде сөз түркүмдөрү бабатилден башталат. Себеби пикирдин анык, так көрсөтүлүшү белгилүү сөз түркүмгө бөлүнүшү аркылуу такталат. (В. А. Звегинцев, 1956, 30-33-б.).

Сөз кылып жаткан доордун акырында жана XX кылымдын башында Россияда пайда болгон лингвистикалык мектептердин жана багыттардын бардыгы байыркы лингвистиканын жана анын

тикеден - тике мураскору болгон Батыш Европанын тил илиминин күчтүү таасиринде өнүккөн. Мындай таасирдин изилдөөгө дайыма эле негиз боло албай турган жактарына Бодуэн де Куртенэ көңүл буруп: «Белгилүү бир тилде эч кандай өзгөрүүлөрсүз башка бир тилдин категорияларын көрүү, илимий жактан изилдөө алгылыктуу эмес. Изилдөөнүн предметин иликтөөгө алынган тилдин табияты кандай болсо, ошол табиятына ылайык, ага чоочун категорияларды таңуулабастан изилдөө оң натыйжа берет» (Бодуэн де Куртенэ, 1963, 68-б.) деп белгилеген.

Орустун классикалык лингвистикасында сөз түркүмдөрүнүн саны ар түрдүү болгон. Айрым илимпоздор, жадагалса, атоочтук, чакчыл этишти да сөз түркүмү катарына киргизишсе, айрымдары кызматчы сөздөрдүн сөз түркүмү боло алышына да күмөн санашкан. Ошонун натыйжасында сөз түркүмдөрүнүн катары 8 ден 14 кө чейин өзгөрүп турган. Мисалы, Ф. Ф. Фортунатов мектебинин өкүлдөрүнүн изилдөөлөрүндө этишти өз алдынча сөз түркүмү деп эсептеген учурлар учурайт. Ф. Ф. Фортунатов сөздөрдү түркүмдөргө ажыратуу меселесине орчундуу көңүл бурат. Анын классификациясында өзгөрө турган өз алдынча жана өзгөрбөй турган кызматчы сөздөр бар. Бул классификациянын дагы бир мүчөсү сырдык сөздөр, жалгыз эмоцияны билдире тургандыгын айтат.

А. А. Шахматовдун сөз түркүмдөрүн классификациясында негизги критерий катары синтаксистик критерий турат. Бирок анын классификациясында изоморфтук жетишпейт. Ал негизги ойду белгилөөчү негизги сөздөргө (зат атооч, этиш, сын атооч, тактооч) негизги боло албаган сөздөргө (ат атооч, сан атооч), кызматчы сөздөргө (предлог, байламта, префикс, бөлүкчө) ажыраткан. Мындан сырткары сырдык сөздөрдү А. А. Шахматов сөздүн эквиваленттери деп эсептейт.

(А. А. Шахматов, 1952, 87-92-б.).

Сөз түркүмдөрүнүн өз ара оошмолугуна алардын табыгый группаланышындагы ордуна өзгөчө көңүл бурган А. М. Пешковский жана Л. В. Щербалар да сөз түркүмдөрүнүн санын бир топ кемитишкен.

В. Виноградов иштеп чыккан сөз түркүмдөр системасы бир топ ырааттуу. Ал иштеп чыккан система системалардын ичинен алгылыктуусу болуп эсептелет. Бул система кээ бир өзгөрүүлөрү менен кийинчерээк түркологияда да колдоого алынып, мектеп, академиялык грамматикаларды түзүүдө жетекчиликке алынган. В. Виноградов сөз түркүмдөрүнө өзгөчө көңүл буруп: алар – зат атооч, сын атооч, сан атооч, этиш, ат атооч калдыктары, абал категориясы жана тактооч деп эсептейт. Муну менен бирге, кызматчы сөздөр – бөлүкчөлөр, байламта, жандоочту да сөз түркүмдөрүнө киргизген. Алар менен катышта болгон сырдык жана модалдык сөздөр да классификацияланган. У. В. Виноградов, 1986, 42-б.У.

XX кылымдын экинчи жарымына чейин өкүм сүргөн «Тил жөнүндө жаңы окуу» багыты сөз түркүмдөрүнө болгон көз караштарды белгилүү бир чөйрөдө бириктирип турган болсо, бул алгылыксыз болуп калышы менен, тил илиминин бардык багыттарында, ошону менен бирге, сөз түркүмдөрү жөнүндө да бир топ активдешүү пайда болду. Бул багыттарга арналган маанилүү илимий изилдөө иштери пайда болуп, чоң илимий-практикалык симпозиумдар өткөрүлгөн. Алар, негизинен, сөз түркүмүнүн тилдин деңгээлиндеги орду, сөздөрдү түркүмдөргө ажыратууда кайсы критерий жетекчиликке алынышы зарыл экендигин, сөз түркүмдөрүнүн өз ара мамилелери сыяктуу маселелерге көңүл бурушкан.

Сөз түркүмдөрүнүн мынчалык узак тарыхка ээ экендиги жана алардын изилдениши азыркы тил илими белгилүү проблемаларга дуушар болбойт дегендик эмес. Азыркы күндө да лингвистикада сөз түркүмдөрү боюнча бардыгыбыздын пикирибизге дал келген мүнөздөмө менен классификация жок.

Биздин оюбузча, сөз түркүмү түшүнүгүн алкак түшүнүгү менен байланыштырып изилдөө анын мазмунун ачууда жаңы баскыч боло алат.

Алкак (поле) түшүнүгү тил илиминин так илимдер менен болгон мамиленин натыйжасында пайда болгон. Физикалык көз караш менен караганда, алкак (поле) кээ бир физикалык окуя боло турган жана анын таасири сезилген алкак (поле) болот. Мисалы электр заряды өз айланасында магнит талаасын пайда кылат. Зарядга жакын алкакта заряддын тартышуу күчү канчалык күчтүү болсо, заряддар бири - биринен алыстаган сайын бул күч азаят. Алкакка жакын заряддардын таасири күчөйт.

Лингвистикада алкак түшүнүгү физиканын таасиринде пайда болсо да, демек, илим обьектисиндеги өзгөчөлүктөр бул түшүнүккө белгилүү өзгөрүүлөрдү киргизет.

Лингвистикада алкак түшүнүгү же буга жакын мааниде колдонулган түшүнүктөр тилдин жаңы обьектилерин изилдөөдө жетишсиз болуп калышы да ыктымал. Мисалы, алкак (поле) жана «категория» түшүнүктөрүн салыштыралы. Категория жалпы грамматикалык маани жана аны бөлүштүрүп көрсөтүүчү формаларды өз ичине камтыйт. Мисалы, сан категориясы «анык эмес көлөмдүк белгини көрсөтүүчү» жалпы категориалдык мааниге ээ болуп, ушул маанини айырмалап берүүчү бирдикке жана көптүк формаларга ээ. Бирок түрк тилдеринде жекелик жана көптүктү көрсөтүүчү таандык мүчөлөрү сыяктуу башка формалар да бар. Алар көптүк категориясынын мүчөсү боло албайт, себеби алар анык эмес көлөмдүк «белги» маанисине карай эмес, таандык жана тийиштүүлүктү көрсөтүүгө карай оппозицияда турат. Демек, алар башка категория мүчөлөрү. Бирок алар жакын категориялар болгондуктан, өз ара бири-бирине тартылуучу учурлары бар жана так ушул жагынан бир алкакка (поле) кире алат.

Сөз түркүмдөрүнүн да алкак экендигине тиешелүү ар кандай көз караштар бар, бирок анчалык өнүккөн эмес. Бирок сөз түркүмдөрүндөгү алкак (поле) жөнүндөгү түшүнүк айкын. Сөз түркүмдөрү да ар кандай грамматикалык категория сыяктуу бир жалпы грамматикалык маанинин айланасына топтолот. Бирок мазмунунда жалпы грамматикалык мааниге карым- катышы болбогон, бирок жакын түркүмдөр үчүн негизги белгилердин да аларга тиешелүү жактары болот. Бир гана өзүнүн түркүмдүк белгисин көрсөтүүчү бирдиктер анчалык көп эмес жана алар ядродо (борбордо) турат. Сөз түркүмдөрүнүн негизги көпчүлүк мүчөлөрү жакын түркүмдөрдүн ядросуна тигил же бул даражада тартыла алат. Мындай абал лингвистикада конверсия жана трансформация сыяктуу терминдер аркылуу бир топ убакыттан бери изилденип жүрөт. Бирок, биздин оюбузча, бул жерде түркүмдөр аралык көчүүлөр эмес, мейкиндик аралык тартышууларды баамдоо зарыл. Биздин оюбузча, сөз түркүмдөрү ушундай бирдиктерден түзүлгөн алкак болуп эсептелет. Алар бир жалпы категориалдык маанилердин айланасында биригип, мына ушул жана жанаша жалпы категориялык белгилерди көрсөтүү даражасына жана мүмкүнчүлүгүнө карай оппозицияга киришет.

Сөз түркүмдөрүнүн сөздөрдөн түзүлөрү талашсыз. Ошондуктан адегенде, «сөз» терминине токтололу. Сөз тилдин негизги бирдиги экендиги жөнүндөгү көз караштар бир топ кеңири таралгандыктан, «вербоцентрикалык» теорияларга негиз болгон. «Сөз» түркүмдөрү жөнүндөгү көз караштар да мына ошондой теориялардын жыйынтыгы деп айтууга болот. Бирок «сөздүн» өзү эмне, деген суроо, ынанымдуу аныктамага ээ болбой келе жатат. Сөзгө ушунчалык көп мүнөздөмө берилгенинин натыйжасында структурализмдин негиздөөчүлөрүнүн бири Ш. Балли: «Сөз түшүнүгү анык эмес, ошондуктан андан баш тартуу керек», - деген корутундуга да келген. (Ш. Балли, 1955, 15-б.).

Кийинчерээк Америка структурализминин өкүлдөрү сөздү тилдин бирдиги катарында тааныбай да коюшту. Кийин мындай көз караш кеңири таралып, өзбек лингвистикасында да пайда болду. Мисалы, Х. Нигматов, Р. Расуловдор өздөрүнүн системалык лексикологиясына арналган изилдөөлөрүндө төмөнкүчө пикирлерин билдиришет: «Тилдин бирдиги, тилдин түзүлүшүнүн (структуралык) бирдиги дегенде, негизинен, үч негизги бирдикти түшүнүү керек. Булар төмөнкүлөр:

- 1) фонема;
- 2) морфема;
- 3) колип (конструкция, курилма, модель)». (Х. Неъматов, Р. Расулов, 1995, 12-б.).

«Сөздөрдүн бардыгы лексемалар же атайын сөз жасоо моделдеринин негизинде речте пайда болот» деп эсептелет. (Х. Неъматов, Р. Расулов, 1995, 50-б.).

Бирок сөздөрдүн белгилүү конструкцияга ээ экендиги, аларды тил бирдиги катарында анализдөөгө тоскоол болбошу керек. Чындыгында, фонемалардан башка ар кандай тил бирдигинин бардыгы, белгилүү конструкция экендиги да талашсыз. Ү.А. Нурмонов, 1991, 67-71-б.Ү. Чөйрө жана коомдо ири жана майда конструкциялардан тургандыгын, алардын ар бири бөлөк обьективдүү реалдуулук экендигине каалаганча мисал табууга болот. Адегенде эң жөнөкөй деп эсептелген бирдиктердин (айрыкча, атом) конструкциясы аныкталгандан бери бир топ убакыт өттү. Адамдын микродүйнөнү таанууга болгон жолу эми гана башталып жатат.

Тил да табият жана коомдо ынануучу диалектикалык закондордун негизинде өнүгүүсү жөнүндөгү көз караштар азыркы лингвистиканын методологиясынын негизин уюштургандыктан, тил бирдиктерине баа берүүдө «эмненин эмнеден түзүлгөндүгүн» эмес, «белгилүү бирдиктин тил системасында ээлеген ордуна» негизделиши зарыл. Демек, сөздүн тил системасында орду барбы?

Адамдын обьективдүү аалам жөнүндөгү билимдери табыгый тил белгилеринин негизинде түзүлөт жана түшүндүрүлөт. Эгерде тилге бардык билимдерибизди муундан - муунга жеткирүү (кумулятив), ааламды билүү (гносеологиялык) жана маалымат берүү (коммуникациялык) жактан жакындашканда да, тил менен кептин карама-каршылыгына, же гносеологиялык, же онтологиялык жана прагматикалык көз караштардан баа берилгенде да, тил бирдиктерине лингвистикалык белги катары баа берилгенде да, сөз тил баскычынын борбордук бирдиктеринин бири болуп тура берет. Ү. А. Нурмонов, 1991, 70-71-б. Ү.

Бирок сөзгө кайсы бирдиктерди киргизүү керек деген маселе да бир топ татаал. Себеби «...адабияттарда сөздү аныктоонун негизги принциптери катарында түшүнүк берүүчү формалуу бирдик, фонетикалык бир бүтүндүк көрсөтүлөт. Эгер бул белгилерге олуттуу көңүл бурсак, алардын бардыгы негизги сөздөрдү ажыратууга жардам берет. Кызматчы сөздөр болсо мындай өзгөчөлүктөргө ээ эмес. Андай болсо, кызматчы сөздөрдү, мисалы -у, -ю, -да сыяктууларды, «сөз» деп атоого болобу?» (А. Нурмонов, Ш. Шахобиддинова, Ш. Искандарова, Д. Набиева, 2001, 47-б.). Бир караганда, албетте, жок. Бирок сөз жана сөз түркүмү түшүнүгү бир түшүнүк эмес. Кийинки убакытта өзбек лингвистикасында активдешип калган сөз формасы (словоформа) термининин бул жагдайда кыйла конкреттүүлүгү менен тууралыгы байкалат. Сөз формасы белгилүү грамматикалык парадигма мүчөсү болуп, «... ар кандай морфологиялык сөздү күзөтүү баскычында белгилүү грамматикалык формада таанылса, демек, туунду сөздөр гана эмес, түпкү сөздөр да белгилүү грамматикалык парадигма мүчөсү катарында морфеманын варианттарынын бирдигинен түзүлөт.» (А. Нурмонов, 1991, 70-б.).

Сөз формасына карата башка көз караштар да бар. Айрыкча, Ю. С. Степанов тилдик деңгээлдин бирдиктеринин мамилеси кептегидей жөнөкөй эмес, деп көрсөтөт. Ү. Ю. С. Степанов,

1975, 218-220-б.Ү. Чындыгында, кеп бирдиктери жогорку бирдиктерден төмөнкү бирдиктерге бөлүнө алышы менен мүнөздөлөт. Бирок тил бирдиктери үчүн мындай «бөлүнүшү» эмес, төмөнкү бирдиктин жогорку деңгээлге көтөрүлүшүндөгү сапаттык өзгөрүүлөрү мааниге ээ болот. Мына ошондой көз караш гана лексема жана сөздү (сөзформа) ырааттуу айырмалап берет.

«Сөз» эң байыркы доордон бери тилдин эң туруктуу бирдиктеринен болуп келатканы талашсыз чындык. Жогоруда айтылгандай, лингвистикадагы эң ири багыт «вербоцентрикалык» болгондуктан, сөздүн борбордук бирдик экендигине негизделет. Бирок сөзгө берилген көптөгөн аныктамалардын ичинен бири да көпчүлүктү канааттандыра албай келген. Мындай көрүнүш өз учурунда лингвистиканын алдыңкы багыттарынын бири болгон структурализм өкүлдөрүнүн дагы көңүлүн өзүнө бурган. Структурализмдин кээ бир багыттары, айрыкча, дескриптивисттер сөз түшүнүгүнөн баш тарткандыгын жогоруда белгилеп өттүк. Мында алар структурализмдин негиздөөчүлөрүнүн биринин «сөз»дүн анык эместигинен андан баш тартуу жөнүндөгү көз караштарына таянышкан.

Сөз жана ага жалганган, туурасы, жанаша жайгашкан бирдиктерди анализдебей туруп, бул проблеманы чечүү мүмкүн эмес. Мындай бирдиктер катарына лексема, морфема, сөз формалар сыяктуу тилдик элементтер кирет.

Лексема термини лингвистикага башка эмикалык бирдиктер – фонема, морфема сыяктуу кеңири, семема сыяктуу азыраак таралган жана түрдүүчө талкууланган, синтаксема, парема сыяктуу өтө аз таралган жана өтө көп анализ кылынган терминдер катарында пайда болду. Ал бул бирдиктер сымал эң «жөнөкөй» сезилсе да, так ошонун өзү, анын анализи ири теориялык проблеманы пайда кылышы мүмкүн. Мисалы, өзбек лингвистикасында өткөн кылымдын акырында лексеманын негизги тил бирдиги боло алуу же боло албастыгы жөнүндө талаш-тартыштар болуп өттү. Азыркы өзбек лингвистикасынын көрүнүктүү профессорлору Х. Г. Нигматов жана Р. Расуловдор биз жогоруда белгилеген сөзгө уланган бирдиктердин дээрлик бардыгына аныктама берүүгө аракет жасашты. Алардын пикиринче, « жамаат мүчөлөрү үчүн даяр, жалпы мажбур болгон, форма жана мазмундун бекем биригишинен келип чыккан реал предмет, белги, өзгөчөлүк жана мамилелерин түзүчүү кеп жана сөздүктө грамматикалык морфемаларды өзүнө бириктире ала турган морфеманын түрү – лексема болушу мүмкүн». (Х. Г. Нигматов , Р. Расулов, 1995, 37-б.). Демек, алар лексеманы негизги тил бирдиги эмес, морфеманын бир түрү деп эсептешет да, морфемага төмөнкүчө аныктама беришет: «Морфема – тилдин эң кичинекей, маанилүү бирдиги, ал башка маанилүү бөлүктөргө бөлүнбөйт. Ал белгилүү бир маани жана милдетти аткаруу аркылуу белгилүү материалдык көрүнүш формасы менен тыгыз байланышта болот. ...сувчи (сугатчы) сөзүнүн составындагы (сув) жана (-чи) мына ошондой бирикмелерге, морфемаларга мисал боло алат. (Х. Г. Нигматов , Р. Расулов, 1995, 12-б.). Х. Нигматов, Р.

Расуловдордун (жана алардын пикирин улантучууларынын) ою боюнча, лексемага берилген аныктама биринчиден, морфеманын аныктамасына карама-каршы эмес, тетирисинче, анын аныктамасын толуктайт, морфемаларды лексемаларга жана аффикстерге ажыратат. Экинчиден, ошол эле аныктама грамматикалык морфемалар менен лексемалар арасында чоң тоскоолдуктун жоктугу тууралуу негизги айырма лексемалардын кепте грамматикалык морфемаларды (аффикстерди) өзүнө байланыштыра алышынан түзүлгөндүгүн белгилейт». (Х. Г. Нигматов, Р. Расулов, 1995, 37-б.).

Бирок аныктамага каршы келип калган учурлар да жок эмес. Атап айтканда, лексемалардын бир бөлүгү бөлүктөргө ажырайт. Морфеманын негизги белгиси « маанилүү бөлүктөргө бөлүнбөстүгү болуп эсептелет». Бул көрүнүштү түшүндүрүү үчүн төмөнкү пикирди келтирели: «Лексема бөлүнбөй турган даяр бүтүндүк, анын түзүлүшү менен таанышуу лексемалардын системалык анализине эмес, балким, тарыхый анализине таянарын эстен чыгарбаганыбыз оң». (Х. Г. Нигматов, Р. Расулов, 1995, 38-б.). Бирок бул айтылган пикирге толук кошулууга болбойт, себеби лексема түзүлүшүндөгү татаалдыктарды дайым эле анын тарыхый жагы менен негиздөөгө болбойт. Ошондуктан баары бир «сөзгө» кайрылууга туура келет. Татаал түзүлүшкө ээ болгон лексемалар сөз катарында анализденет жана сөз кептин бирдиги деп көрсөтүлөт. Бирок башкача көз караштар да жок эмес.

Чындыгында эле, структурализмдин негиздөөчүлөрү да сөздү биротоло жок деген чечимге келген эмес. Айрыкча, Ф. де Соссюрдун колжазмаларын ийне - жибине чейин изилдеп чыккан Н. А. Слюсарева : «Ф. де Соссюр тилдин конкреттүү бирдиктерин сөздөн издөө керек эмес, аны тил бирдиги катарында жокко чыгаргандыгы үчүн эмес, андан да жөнөкөй, конкреттүү бирдиктердин бар экендигин байкалгандыгы көз жаздымында эместигин көрсөтөт», - дейт. (Н. А. Слюсарева, 1975, 37-39-б.).

Өзбек лингвистикасынын көрүнүктүү өкүлдөрүнөн бири А. Нурманов бул жөнүндө: «Тил структурасында тилдин кичинекей бирдиги анын чоң бирдиктери үчүн курулуш материалы болуп кызмат кылат. Майда бирдиктердин жашоо шарты өзүнөн чоң бирдиктин ичинен көрүнөт: фонема өз жашоосун морфеманын, сөз болсо сүйлөмдүн тутумунда улантат. Чоң бүтүндүк өзүнөн майда бирдиктен жана бирдиктерден пайда болот: морфема сүйлөмдүн курамынан көрүнөт. Морфема бир фонемадан да, (мисалы: у - ни), фонемалар тизмегинен да пайда болушу мүмкүн. Ошондой эле , сөз бир морфемадан (мисалы, кызматчы сөздөр) жана морфемалар тизмегинен, сүйлөм бир сөздөн (*Баыор. (Жаз) Ҳмыр. (Жамгыр)* сыяктуу) жана сөздөрдүн айкашынан пайда болушу мүмкүн. Ушул негизде (эгерде бир бүтүн элементтердин иреттүү жайгашуусу эсепке алынса) фонемадан башка бардык бирдиктерди конструкция деп эсептешке негиз бар. Бирок конструкция

экендиги алардын ар бирин башка-башка тил бирдиктери деп эсептөөгө укук бербейт», - деп жазат. (А. Нурманов, 1991, 69-б.).

Биринчиден, анын «конструкция» экендиги жөнүндөгү пикирге, чынында, сөздөн баш тартууга бир канча аргументтер каршы келерлик ойлорду пайда кылат. Бардык сөздөр эле конструкция боло бербейт, кызматчы сөздөр бул оюбуздун далили. Эгерде аларды морфема катарында эсептесек, грамматикалык көрсөткүчсүз турган негизги сөздөр кайсы тил бирдигинин тутумуна кирет?

Жогорудагы көз караштын жактоочулары ар кандай сөз белгилүү грамматикалык парадигма мүчөсү катарында, эч болбогондо, нөлдүк формада турушу керектигин, демек, конструкция экендигин белгилешет. Тил жана кепти айырмалоого тиешелүү теориялык көз караштар мурунку Союз учурундагы лингвистикага, атап айтканда, түркологияга да, өткөн кылымдын экинчи жарымынан кирип, ал бир топ өнүккөнү менен, тил бирдиктерин белгилүү деңгээлде анализге алуу жолдору толук өздөштүрүлбөгөнү сезилет.

Тил деңгээлдеринин бирдиктеринин карым-катышындагы иерархия кеп бирдиктериндегидей жөнөкөй эмес. Кеп бирдиктеринде төмөнкү жана жогорку ярус бирдиктеринин ортосундагы айырма, негизинен, конструктивдик планда болуп, жогорку ярус бирдиктери өз алдынча төмөндөн баштап түзүлөт. Философиялык тил менен айтканда, көлөм өзгөрүүлөрү зарыл болот. Тил бирдиктерин бөлүүдө көлөм өзгөрүүлөрү эмес, так сапат өзгөрүүлөрү керектүү орунда турат. Кээ бир тил бирдиги кийинкиден жогорурак яруска көтөрүлөт жана эч кандай сандык өзгөрүүлөрсүз эле (иш жүзүндө философиялык жактан бул орунда сандык өзгөрүү да бар. Ярустан яруска көтөрүлүүнүн өзү сандык өзгөрүү болгондуктан, ал сапаттык өзгөрүүлөргө алып келбей койбойт) сапаттык өзгөрүүлөргө жетишиши мүмкүн. Тил бирдигине баа берүүдө анын эмнеден курулганына эмес (эмнеге дегенде, курулма канчалык ири болбосун, бир гана тил бирдиги эле), тил системасындагы орду жана функционалдык мумкунчулугу эсепке алынышы зарыл.

Лексема – эң кичинекей сөздүк бирдик, белгилүү мамиледе болушу үчүн жогорку яруска көтөрүлөт жана так ошондой мамилеге кириши үчүн мына ошол яруска башка, айрыкча, морфемикалык ярустан көтөрүлгөн бирдиктер менен теңелип калат (мисалы, *аммо*, *лекин*, *бироқ*, *-у*, *-ю*, *-оқ* ж. б.). Бул яруста алар кийинки яруска көтөрүлүшү үчүн даяр болот. Түрк тилдеринин агглютинативдүү мүнөзүн жана грамматикалык формалардын постпозитивдик абалда жайгашышын эске алсак, шарттуу түрдө *[китеп]* лексемасын бул яруста *[китеп -]* катары көрсөтүүгө болот.

Бул проблема боюнча байыркы доордон бери ишке ашырылган ондогон аныктамалардан бирөө да «сөз» термининин мазмунун толук ачып бералган эмес. Сөздү мындай иштетүү «сүйлөм

сөздөрдөн түзүлөт» деген типтеги көз караштар жана «сөз байланышы» тибиндеги терминдерди да өзгөртпөй пайдалануу мүмкүнчүлүгүн берет. Жогорудагыдай көз караштардан алганда, (негизинен лексема жөнүндө) байыркы доордон бери уланып келе жаткан традициянын улантылышы катарында сөз жана лексеманы бирдей көрүнүш катары кароо кеңири таралганын эске алуу керек.

Биз «сөз» жана «сөз түркүмү» бирдиктерин бирдей карайбыз. Азыркы тил илиминде «лексема» термини жана ал жөнүндөгү түшүнүк бекемделиши менен, ал тиешелүү болгон сөздүк ярусунан кийинки – сөздөрдүн ярусун ажыратуу мүмкүнчүлүгү жүзөгө чыкты. Орус лингвистикасы жана анын таасиринде тюркологияда да кийинки мезгилде мына ошондой бирдиктерди айырмалоо жана «сөз» термини менен байланышта болгон кээ бир баш аламандыкты четтө максатында «словоформа» термини колдонула башталды.

Сөз формасы белгилүү грамматикалык парадигманын мүчөсү катары, анализденерин эске алуу зарыл.

Сөз түркүмдөрүнө тиешелүү бирдиктер грамматикалык парадигманын мүчөсү эмес, бирок ага даяр бирдиктер. Алардын кээ бирлери кийинки тилдик яруста өз алдынча парадигмаларды пайда кылса, кээ бирлери мына ушул сыяктуу парадигмаларды түзүүгө кызмат кылат.

Ошондуктан биз «сөз» терминин пайдаланууну туура таптык. Анткени биздин оюбуздагы тилдин стратификациясында лексема жана сөзформа тиешелүү болгон ярустар арасындагы ярус бирдиги үчүн мына ушул термин туура келет жана «сөз түркүмү» термининин негиздүү болушун да камсыз кылат.

1.2 Сөздөрдү сөз түркүмдөргө ажыратуунун

логикалык жана

лингвистикалык критерийлери

Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө ажыратуу боюнча ойдогудай (идеалдуу) классификация жана аныктама чыгарылып бүттү деп айтуу азыр эч кандай логикага сыйбайт. Бирок муну менен бирге, Аристотель доорунан бери бул проблеманы чечүүдө туура метод катары сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү жана классификациялоо экендиги белгиленип жүрөт.

Формалдык логика классификациялоонун төрт негизи бардыгын көрсөтөт.

- 1.Классификациялоонун негизи жападан - жалгыз жана өзгөрбөс болуусу зарыл;
- 2.Классификация классификациялануучуну акырына чейин камтып турушу зарыл; анда эч кандай калдыктын көрүнүштөрү болбошу керек;
- 3.Классификациялоочулардын мүчөлөрү бири - бири менен макул болушу шарт;
- 4.Классификация үзгүлтүксүз болуп, анда түрдүү өзгөрүүлөргө жол берилбейт.

Бул критерийлер, мындай караганда, жөнөкөй, элементардуу нерседей туюлганы менен, алардын бузулушу аябай көп кездешет. Мындай көрүнүштөн түркологиядагы сөз түркүмдөрүнүн классификациясы да куру эмес. Мисалы, «Кыргыз тилиндеги сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө бир эле белгиге таянбастан (мисалы, семантикалык), бардык белгилерге (семантикалык, морфологиялык, синтаксистик) таянып, ар бир белгини жеке алып карабастан, алардын бардыгын бирдиктүү түрдө алып кароо керек», (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980, 136-б.) - деген аныктама – биздин пикирибизге далил.

Кыргыз тилинде сөздөрдү сөз түркүмдөргө бөлүштүрүүдө орус грамматикачыларынын грамматикалык традициясынын таасиринде калган. Ошонун натыйжасында орус тилинде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө кандай принциптер колдонулса, кыргыз тилинде да ошондой принциптер колдонулат.

Өзбек тилинин академиялык грамматикаларында сөз түркүмдөрүн, башкача айтканда, сөздөрдүн лексикалык, грамматикалык категорияларын ажыратууда үч принципти негиз кылып алуу сунушталат: «Тилдеги сөздөрдүн зат, сын атоочтор, этиш сыяктуу топторго бөлүнүшү алардын сөздүк абалынын жана (тыбыш жана маанинин ажырагыс бирдигинин бар болушу) грамматикалык өзгөчөлүктөрүнүн (морфологиялык өзгөчөлүктөрү жана синтаксистик функциясы) негизинде иштетилет. Ар бир сөздө лексикалык-грамматикалык бирдик болот. Ошону үчүн мындай топтор – лексика-грамматикалык категориялар деп аталат. Сөздөрдүн лексика-грамматикалык категорияларынын (сөз түркүмдөрү) классификациясы ошондой (морфологиялык принцип, лексика-семантикалык принцип жана синтаксистик принцип) принциптерге таянат». (Узбек тили грамматикасы, 1975, 120-б.).

Эки учурда тең классификациялоонун бир негиздүүлүгү принциби бузулгандыгы көрүнөт. Албетте, классификациянын принциптери ар түрдүү болушу мүмкүн. Бирок изоморфиканы сактоо максатында, классификациянын ар бир анык баскычында бир гана принципти колдоо мүмкүн жана туура болот.

Сөз түркүмдөрүн классификациялоонун бир нече принциптерге негизделишинин натыйжасында пайда болгон каталар байыртадан бар, ал турсун ушул кезге чейинки түзүлгөн кээ бир грамматикаларда, ошондой эле Аристотелдин грамматикасында сөз түркүмдөрү катарында атоо жана этиш сөздөр менен бирге байламталарды да, ал гана эмес, жөндөмөлөрдү, жадагалса муун жана тыбыштарды да сөз түркүмдөрү катары эсептеп келген. (Лингвистический энциклопедический словарь, 1990, 578-б.).

Ушуну менен бирге кийинки доорлордун лингвистикаларында, атап айтканда, түркологияда да сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүүдө логикалык принципти негиз кылууга аракет кылган бир канча изилдөөлөр жаралды. Албетте, бардык мезгилдин тил илиминде

классификациянын бир гана негизине тиешелүү формалдык логиканын «алтын эрежесин» түшүнгөн жана ага ишенүүгө аракет жасаган лингвисттер да болгон. Мисалы, Ф. Ф. Фортунатов, А. М. Пешковскийлер сөздөрдү классификациялоодо жалгыз формалдык принципке негизденишкен. Жогоруда белгиленгендей, кээ бир лингвисттер белгилүү үч принципти колдоодо логикалык туура жолдорду көрсөтүп бере алышкан.

Атап айтканда, Санкт-Петербургдагы түркологиялык мектебинин окумуштууларынын бири Х. Г. Нигматов төмөнкүчө белгилейт:

«...Семантические и синтаксические свойства каждой части речи не составляют единства и взаимно друг друга не предполагают. Каждая из особенностей может быть основанием для рассмотрения три ряда оппозиций частей речи, каждый раз последовательно сохраняя либо семантический, либо синтаксический, либо морфологический признак. Только в этом случае не нарушаются основные правила формальной логики о едином основании классификации, соблюдение которого является необходимым условием при применении к языковым фактам методов диалектической логики». (Х. Г. Нигматов, 1989, 26-б.; З. К. Дербишева, 2001, 11-12-б.).

Сөздөрдү сөз түркүмдөргө бөлүштүрүүдөгү кыйынчылыктар жана проблемаларды төмөндөгүлөр деп эсептөөгө болот:

1. Лингвистикалык мүнөздөгү проблемалар.

Буга сөз жана сөз түркүмү деген эмне, сөз, сөз формасы (словоформа), лексема эмнеге негизделип аныкталат жана алардын кайсынысы сөз түркүмүнүн уюштуруучусу болот деген сыяктуу мазмундагы проблемалар кирет.

2. Логикалык мүнөздөгү проблемалар.

Бул типтеги проблемалар жогоруда белгиленген – классификациялоонун принциптеринин кайсы бирин же анын кандай тартипте колдонулушунда эмес, классификация принциптерин тандоо, ошол принциптердин өз ара мамилесиндеги ички оппозицияларын кантип жоюу сыяктуу маселелерин камтыйт.

Бул айтылгандарды белгилүү даражада чечпей туруп, сөздөрдү сөз түркүмдөргө бөлүштүрүүдө натыйжалуу ийгиликтерге жетишүүгө мүмкүн эмес.

«Сөз» термининин көп маанилүү болуп калышы – сөз түркүмдөрүн классификациялоодогу лингвистикалык негизги проблемалардын бири. Бул термин, жалпысынан, түркологияда жана жеке түрк тилдеринде, эң кеминде эле эки мааниде колдонулат: биринчиден, «сөз» кандайдыр абстрактуу (конкреттүү эмес) мамилелерден сырткары тил бирдигин атоо үчүн колдонулат; экинчиден, белгилүү грамматикалык форманы кабыл алып, анык мамилелер тизмегине кирүүгө даяр форманы атоо үчүн иштетилет. Мындай формаларды атоодо кийинки доордо «сөз форма»

термини колдонулуп келгени менен (дүйнөлүк лингвистикада мурунтан эле, ал эми түрк лингвистикасында кийинки 10 - 15 жылда), али анчалык тарала элек. Мисалы: «Эгерде морфоцентрикалык теориянын негизинде тилдин морфемалык деңгээлинде эң төмөнкү маанилүү бирдик катарында морфеманы, андан жогорурак болгон морфологиялык деңгээлдин бирдиги катарында сөз формасын тапсак, тилдин системалык табиятын туура көрсөткөн жана сөздөрдү сөз түркүмдөргө ажыратууда... оппозицияны жойгон болот элек». (А. Нурмонов, Ш. Шахобиддинова, Ш. Искандарова, Д. Набиева, 2001, 47-б.). Жогоруда белгиленгендей, логикалык оппозициялардын деңгээли кеңири. Мисалы, классификациялоонун негизин тандоо да татаал процесс: «... Основные классификации должны быть не произвольно взятым понятием, а относящимся к сущности делимого целого примером несоблюдения этого правила была бы например, деление всех людей по свету волос». (Формальная логика, 1977, 143-б.).

Лингвистикада да классификациялоонун негизинин туура эмес тандалышы олуттуу каталиктарга алып келет. Айрыкча, сөздөрдү сөз түркүмдөргө бөлүштүрүүдө синтаксистик критерийдин негиз кылып алынышы кайсыл бир сөз түркүмүнүн мүчөлөрү белгилүү синтаксистик милдетин аткарууга ылайыкташкан болот деген пикирге алып келиши мүмкүн. Мисалы, сын атооч аныктооч болуп келет:

Өзбекче: *Яхши одамдан яхши ном қолади.*

Касал одамга ҳеч нарса ёқмайди.

Кыргызча: *Жакшы адамдан жакшы наам калат.*

Оорутуу адамга эч нерсе жакпайт.

Анын башка милдетте, мисалы ээлик жана толуктоочтун милдетин аткарышы трансформация (транспозиция, конверсия жана сөз жасалышы) деп бааланат:

Өзбекче: *Касал (эга) бугун ўзини яхши ҳис этмоқда.*

Яхшидан (тўлдирувчи) бог, ёмондан доғ қолади.

Кыргызча: *Оорутуу (ээ) бүгүн өзүн жакшы сезип жатат.*

Жакшыдан (толуктооч) бак, жамандан дак калат.

Мындай көрүнүш түрк тилдеринин табиятында өзүнө мүнөздүү бөтөнчөлүк болгондугунун натыйжасында, жогорудагы абалдардын бардыгын да трансформация – сөз түркүмдөрүнүн ортосундагы (аралыгындагы) «көчүү» деп баалоого болбостугу айрым түркологдор тарабынан көптөн бери эле айтылып келүүдө.

Албетте, ар кандай сөз белгилүү бир синтаксистик потенцияны алып жүрөт. Бирок бул потенция мурункуга караганда бир топ кең жана ар түрдүү болушу мүмкүн. Ошондой синтаксистик функциялар эң минималдуу контекстти талап кылат, же аябай көп учурайт. Бирок бул таптакыр алар кененирээк контекстуалдык шарттанууну талап кыла турган жана аз жолуга

турган функцияларга салыштырмалуу орчундуу дегендик эмес. Белгилүү сөз түркүмүн баалоодо ар кандай типтеги синтаксистик позициялардын маанилүүлүгү эсепке алынат.

Сөздөрдү түркүмдөргө классификациялоодо жүзөгө ашырылуучу логикалык проблемалар мына ошондой эрежелердин өзүндө болгон имманент оппозициялардын натыйжасында да сакталып келе жаткандыгын бөтөнчө белгилеп өтүү зарыл.

Жогоруда белгиленгендей, айрыкча, формалдуу логикага караганда, классификация мүчөлөрү бири-бирин чыгарып таштоосу шарт. Бирок формалдуу логикага оппозицияда туруучу диалектикалык логика да бар. Ал классификациянын негиздерине бир аз башкачарак пикир жаратат. Диалектиканы формалдуу логикадан бөлүүчү эң даана чекит карама-каршы мамилелерден байкалат: «Диалектическое противоречие охватывает сущность предмета в целом, поскольку фиксирует его крайние, противоположные «точки» стороны и требует, так сказать, исследовать промежуточные звенья, чтобы воспроизвести сущность предмета в систематической форме». (Ф. Кумпф, З. Оруджиева, 1979, 264-265-б.).

Диалектикалык көз караштан алганда, карама-каршылыктар дайым күрөштө болот же аны менен биригишет да. (Введение в философию, 1989, 150-171-б.; Гегель, 1971, 65-б.). Демек, ушундай көз караштарга таянганда, классификация мүчөлөрү бири-бирин таануу гана эмес, талап кылуусу да керек, анткени ал мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Тилде, айрыкча түрк тилдеринде, классификациянын мындай диалектикага негизделген формасынын маселесине бир топ түркологдор өзгөчө көңүл бурушкан. Бул тууралуу Л. В. Щербанын: «Надо помнить что ясны лишь крайние случаи. Промежуточные же в самом первоисточнике – в сознании говорящих – оказывается колеблющимся, неопределенными. Однако это-то неясное и колеблющиеся и должно больше всего привлекать внимание лингвиста» деген пикири сөзүбүзгө далил боло алат. (Л. В. Щерба, 1958, 35-36-б.).

Байыркы түрк эстеликтерин изилдеген түрколог Х. Г. Нигматовдун пикирине караганда, мындай ортодогу абалдар жана байланыштар түрк тилдеринин өнүгүшүнүн баштапкы этабына да мүнөздүү болгон, ал турсун, күчтүү өнүккөн: «Имена прилагательное в современных тюркских языках не могут сочетаться с аффиксами -ли, -лы, но в языке XI-XII вв. они могли принять этот аффикс: *озуң табөыны мэн айайын йрра кызыллы сарыглы оруңли кара...* - скажука я тебе, растолковывая твой организм, [он] [состоит] из красного, желтого, белого и черного. В данном примере семантическая структура слов без аффикса -лы, -ли (кара) и с этим аффиксом (кызылли, сарыгли, оруңли) одинакова. Это свидетельствует о том что слова типа «кызыл», «сарыг», указывали и на предмет, точнее могли выражать как признак предмета, так и субстанцию». (Х. Г. Нигматов, 1989, 13-б.). Ошондой эле, Х. Г. Нигматов сөз түркүмдөрүнө ажыратуунун

семантикалык, морфологиялык, синтаксистик принциптерин бир мезгилде колдоо мүмкүн эместигине далилдүү пикирлерин айтат.

Чынында, предметтин семантикасына ээ сөздөрдүн синтаксистик функциясы, албетте, субъект - объект айланасында чегараланып калышы шартту эмес же атрибутивдик семантикалык функциясында да атрибутивдүүлүктү шарттап койбойт. Бирок жалпы лингвистикада классификациянын мына ушул үч негизине карата айрым башкача көз караштар да кеңири таралган. В. Г. Гактын пикири боюнча: «Критики теории частей речи видят основной недостаток ее в том, что части речи выделяются на основании разных критериев. Но именно это и составляет ее положительную черту, поскольку три признака: категориально-семантический, формально-морфологический и функционально-синтаксический глубоко связаны между собой и проистекают из одного общего источника – номинативной способности слова». (В. Г. Гак, 1986, 58-б.). Бирок анын өзү да бул үч принцип бөлүнбөстүгүн толук аныктай албайт жана өзү белгилегендей, сөздүн номинативдик мүмкүнчүлүгүнө көңүл буруп, көбүрөөк семантикалык принципке таянат. Анын да традициялык чөйрөдөн чыгып кете албагандыгы байкалат. Ушул себептүү ал сунуш кылган классификация академиялык грамматикаларда (айрыкча, түркологияда да) жетекчиликке алынган классификациядан дээрлик өзгөчөлөнбөйт. Терминдерди алмаштырып «өз алдынча сөз түркүмдөрүн» негизги сөз түркүмдөрү деп атайт да, алардын катарына ат атоочту кошпойт.

Жалпысынан алганда, биздин максатыбыз – сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө ажыратуудагы проблемаларды, зарыл критерийлерди тандоо жана принциптерди колдонуудагы башаламандыкты бир нукка салуу болуп эсептелет.

Классификациянын үч негиздүүлүгү үч критерийди колдоо менен ар кандай сөздү алардын бирөөнө негиздеп тигил же бул сөз түркүмүнө киргизүү мүмкүнчүлүгүн берет. Бирок көбүнчө мындай классификация арсар болуп калышы ыктымал. Бул багытта бир аз талаш - тартыштуу болсо да И. Г. Милославскийдин пикирин берүүгө туура келет: «...по причине логического несовершенства традиционная классификация разединяет то, что по некоторым логическим основаниям должно было бы находиться вместе. Школьные числительные, например, объединяя количественные, собирательные и порядковые числительные по семантическому основанию отрывают последние от прилагательных, несмотря на их морфологическую и синтаксическую общность». (И. Г. Милославский, 1981, 41-б.).

И. Г. Милославский дагы бир проблемага көңүл бурат. Айрым сөздөр ар кандай синтаксистик милдет аткарууга ылайыкташкан болсо да, түрдүү сөз түркүмдөрүнүн айланасына өз семантикалык бөтөнчүлүгүнө жараша кошулуп калган. Өз убагында алардын түркүмдүк орду маселеси канча талаш-тартыштардын себепкери болсо да, (А. В. Исаченко, 1955, 48-65-б.; А. Б.

Шапиро, 1955 42-54-б.) толук жыйынтык чыккан эмес. Адегенде мазмуну жактан бирдей синтаксистик функция аткаруучу мындай бирдиктер түрдүү сөз түркүмдөрүнө кирет. Мисалы: *недосуг, лень* (зат атооч), *рад, горазд* (сын атооч), *скучно, весело* (тактооч) жана башкалар. Мындай бирдиктердин кайсы сөз түркүмүнө кирерлиги чечилбеген боюнча калууда.

Түрк тилдеринде да ушуга окшош проблемалар бар. Алар сөз- сүйлөмгө тиешелүү. Сөз-сүйлөмдөр семантикасы боюнча сүйлөм болушу үчүн зарыл касиеттерге ээ болуу менен, сүйлөм катары эсептелет. Сөз-сүйлөмдөр сүйлөмдүк касиетке келиш үчүн аларга баяндоочтук көрсөткүчү - предикация (Р), маркеринин (m) – Рm болушу шарт эмес. Предикация үчүн зарыл болгон негативдүүлүк (N), туура - туура эмес, модалдык – ыңгай (М), темпоралдык – убак (Т), персоналдык – жак-сан (Р) – мындай сөздөр семантикалык структурасында бөлөк семема катарында пайда боло берет: *аксинча, мутла=о, асло, ыаргиз, йү=, ыа, албатта – тетирисинче, таптакыр, эч качан, жок, ооба, албетте* жана башкалар. Мындай сөздөр да бир нече сөз түркүмдөрдө – модал сөздөр, сырдык сөздөр, этиш жана башка түркүмдөрдүн тутумунда изилденип жүрөт.

Кийинки мезгилде түркологияда алардын семантикалык- функционалдык өзгөчөлүктөрүнө өзгөчө көңүл бурулуу менен карала баштады. Айрыкча, өзбек тилчиси Р. Бобокалонов мына ушул сөздөрдүн предикативдүүлүк элементтеринин көрсөтүлүш даражасы, сөз түркүмдөрү деңгээлиндеги орду сыяктуу маселелерди изилдеп, төмөнкүчө жыйынтыкка келет: «... тилдин лексикалык жана грамматикалык ярустарынын бирдиктеринин арасында алардын орду өзгөчөлөнгөн. Тилибиздеги лексемалардын көпчүлүгү башкалардан өзгөчөлөнгөн синтаксистик функцияга ээ эмес. Так эле зат атооч, сын атооч, сан атооч, тактооч, этиш, тууранды сөздөр сыяктуу сөз түркүмдөрүнүн синтаксистик жөндөмдүүлүгү сүйлөмдүн каалаган бир мүчөсүнүн милдетинде келе алышы менен белгиленсе, байламта, көмөкчү, айрым бөлүкчөлөрдүн синтаксистик мазмуну синтаксистик катышты билдирүүдө байкалса, сөз - сүйлөмдөр ушундай лексемалар группасын уюштургандыктан, алар сүйлөмдүн (же анын борборунун) милдетинде келиши менен өзгөчөлөнөт. Ошондуктан өзбек тилиндеги сөз түркүмдөрү негизги сөздөр, кызматчы сөздөр жана сөз - сүйлөмдөр түрүндө үч чоң топко ажыратылган». (Р. Р. Бобокалонов, 2000, 8-б.). Мындай алганда, изденүүчү оригиналдуу корутунду чыгаргандай көрүнөт, бирок аны акырына чейин теориялык жактан негиздей албаган. Ушул орунда да буга тактык менен логикалык критерийлердин бузулушу же аны көңүлдөн чыгарып койгондугу себеп болгондой. Ал сөз түркүмдөрүн жогоруда көрсөтүлгөн үч чоң группага – негизги сөздөр, кызматчы сөздөр жана сөз-сүйлөмдөргө ажыратууда кайсы критерийди жетекчиликке алгандыгын жетишерлик ачып берген эмес. Айрыкча, анын пикиринче, ал сунуш кылган үч сөз түркүмү өз ара «сүйлөмдүн каалаган бир мүчөсүнүн милдетинде келе алышы» (негизги сөздөр), «синтаксистик байланышты көрсөтүшү»

(кызматчы сөздөр), «сүйлөм (же анын борбору) катары келүү» (сөз-сүйлөмдөр) белгилери менен оппозицияга кириши керек (жогорудагы цитатага караңыз). Изоморфтук жана классификациянын дагы бир эрежеси – «жалгыз негиздүүлүк» бузулгандыгы көрүнүп турат. Балким, изилдөөчүнүн пикиринче, «синтаксистик белги» жалгыз критерий боло алар.

Бирок «синтаксистик» тарап аябай кеңири болуп, аны жалгыз критерий катары кароо да туура эмес. Эгер изилдөөчү аларды бөлөк ажыратып көрсөтпөсө да, дайыма логикалык басымга ээ болгон «предикативди көрсөтүү» белгисин критерий кылып алса, чынында, сөз-сүйлөмдөрдү мына ушул белгинин алып жүрүүчүсү катары калгандары менен эквивалент оппозицияга киргизүүгө мүмкүн болор эле. Бирок мындай кубулуш аларды атайын түркүм катарында ажыратуу үчүн негиз боло албайт. Себеби эч кандай көрсөткүчсүз тигил же бул синтаксистик милдетти аткаруу (ушул жерде белгилеп өтүү зарыл, бул белги да үзгүлтүксүз эмес. Эмнеге дегенде, синтаксистик милдетти аткарууда белгилүү грамматикалык көрсөткүчтөн сырткары ситуативдик факторлордун да мүмкүнчүлүгү чоң. Мына ушул факторлор болбосо, грамматикалык көрсөткүчтөрдүн жеке өзү жетиштүү болбойт) бир гана бул типтеги сөздөргө тиешелүү эмес. Мисалы, кыргызча: ал, өзбекче: ол баяндооч болуп келүү потенциясына анык ээ. Айрым илимпоздор мындай орундарда предикация маркери нөл экендигин көрсөтүшөт. Бирок мына ушул нөл пайда болушуна негиз болгон конситуативдик тараптарга көңүл бурушпайт. Эгерде мына ушул тараптар бар болбосо, предикация маркерлери да баяндоочтукту камсыз кыла албайт. Салыштыралы:

Өзбекче: *У китоб олди // Олди – олдидан зерикди.*

Кыргызча: *Ал китеп алды // Алды - алдыдан тажады.*

Ошондой эле, бул белги аларда туруктуу жана өзгөрбөс да эмес. Салыштыралы:

Өзбекче: *Раҳмат! Салом! // Раҳмат, ҳозир қорним тўқ! Салом, мен сизнинг холагизман.*

Кыргызча: *Ыракмат! Саламатсыңбы? // Ыракмат, азыр курсагым ток! Саламатсыңбы, мен сенин тайэжеңмин.* (Бул жерде өзбек жана кыргыз тилдериндеги этносемантика тууралуу сөз кылууга болот. Анткени кыргыз этикетине экинчи жакты көбүнчө сылык эмес форма аркылуу туюнтуу мүнөздүү. Өзбек тили буга дээрлик жол бербейт.)

Жогорудагы мисалдар аркылуу, шарттын өзгөрүшү менен, ушул сөздөрдүн синтаксистик позициясынын да өзгөрүлүшүн байкоого болот. Демек, баяндооч же башка милдетте келүүсү бул сөздөрдүн атайын башкалардан өзгөчөлөп туруучу белгиси эмес, белгилүү өзгөчөлөнгөн даражасы гана болот.

Жогорудагы маселеге атайын токтолушубуздун себеби, сөз түркүмдөрү жөнүндө лингвистиканын тарыхында орун алган ар түрдүү көз караштар анчалык көпкө созулбады. Аларды сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдөгү бир топ теориялык кемчиликтер аныкталганы менен, көпчүлүк изилдөөчүлөр тарабынан кабыл алынган эмес.

Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө ажыратуу критерийлерин өнүктүрүү тууралуу да түрдүү көз караштар болгон. Традиция болуп калган үч критерийге карама-каршы А. Я. Баудер алты критерийди сунуш кылат:

- сөздүн морфологиялык категорияларын;
- сөз формасынын тизмегин (парадигматикалык планы);
- башка группадагы (сөз түркүмдөгү) бирдиктер менен байланышын (синтагматик планы);
- сүйлөмдөгү милдетин;
- сөздүн морфемдик түзүлүшүн;
- сөздүн айырмалоочу мааниси. (А. Я. Баудер, 1982, 20-25-б.).

Илимпоз бул критерийлерди универсалдуу деп эсептейт жана төмөнкү сөз түркүмдөрүн ажыратып көрсөтөт:

биринчи – номинативдик сөздөр группасына предметти атоочу сөздөр (зат атооч), процессти атоочу сөздөр (атоочтук, тактоочтук), белгини атоочу сөздөр (сын атооч, тактооч), абал категориясы, көлөм билдирүүчү сөздөр кирет, аларды ат атооч функционалдык жактан алмаштыра алат;

экинчи – субъективдик-релятивдик сөздөр тобуна субъективдүү- модалдык сөздөр (модал сөздөр), субъективдүү - эмоционалдык сөздөр (сырдык сөздөр) кирет;

үчүнчү – объективдүү-релятивдик сөздөрдүн тобуна бөлүкчөлөр, жандоочтор, байламталар кирет.

Өткөн кылымдын элүүнчү жылдарынын башында «тил жөнүндөгү жаңы илим» курч сынга алынып, азыркы илимий изилдөөлөргө кеңири жол ачылды. Ошол убакыттан баштап сөз түркүмдөрүнүн теориясында да жаңы көз караштар пайда болду. 1954-жылы мурунку СССРдин Илимдер Академиясындагы Тил илимдери институтунда да ушул темада дискуссия болуп, ал дискуссияда сөз түркүмдөрү жана аларды бөлүштүрүү критерийлери негизги проблеманын бири катары каралган. Айрыкча, сөз түркүмдөрүн ажыратуу критерийлери жөнүндө дискуссияга катышуучулар эки топко бөлүнүп калышкан: биринчи топко традициялык үч критерийди жактоочулар (Э. В. Севортян) кирсе, экинчи топко үч критерийдин бирине же жаңы бир критерийге башкача таануу менен кароо зарылдыгын белгилегендер кирген. Мисалы: В. М. Жирмунский генетикалык критерий өз алдынча орунда болушу керек, деп эсептесе, Т. С. Шарадзенидзе морфологиялык, О. П. Суник грамматикалык критерийди биринчи орунга коет. (Дискуссия о чястях речи, 1955, 160-166-б.).

1965-жылы Ленинградда сөз түркүмдөрүнө тиешелүү проблемаларга багытталган дагы бир симпозиум болуп өтүп, бул симпозиумдун материалдары кийинчерээк атайын жыйнак болуп чыккан. (Вопросы теории частей речи (на материале языков различных типов), 1968). Бул

дискуссияда катышкан белгилүү илимпоздордун көз караштары мурунку өткөн дискуссиядагыдан анчалык өзгөчөлөнбөйт. Айрыкча, В. М. Жирмунский сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө ажыратууда төмөнкү критерийлерди сунуш кылат:

- 1) лексика-семантикалык критерий (сөздөрдүн лексика- семантикалык бөтөнчүлүктөрү);
- 2) грамматикалык белгилердин критерийи;
- 3) тарыхый - генетикалык бөтөнчүлүктөр. (В. М. Жирмунский, 1968, 19-б.).

Классификациялоонун критерийлеринин көп болушуна карабастан, алардын кайсы бири негизги деп эсептелсе, жалпы жана жеке лингвистикада белгилүү деңгээлде натыйжалуу жыйынтык болорун белгилеп кетүү абзел. Логикалык жактан туура болбогон көп критерийлерге карама-каршы коюлган жеке критерийге негизденүү да дайыма өзүн актабайт.

Орус лингвистикасында А. М. Пеиковский баштаган жана кийинчерээк анын бир катар жактоочулары тарабынан улантылган- сөздөрдү түркүмдөргө ажыратууда сөздүн семантика-функционалдык жагын жетекчиликке алуу да белгилүү кемчиликтерге ээ болгон. Мисалы, ушундай классификацияны колдогон М. В. Пановдун өзү дагы мындай абалдарда чечим табуу мүмкүн эмес экендигине макул болот: «бежать на перегонки» жана «бег наперегонки» деген сөз айкаштарды салыштырып, биринчи сөз айкаш бардык жактан – лексикалык, грамматикалык жактан да «закондуу» экендигин, бирок кийинкиси лексикалык (ошондой эле семантикалык) тараптан гана «закондуу» болуп, зат атоочтун (бег) тактооч менен (на перегонки) байланышы «закондуу» эместигин көрсөтөт.

Түрк тилдеринде, ошону менен бирге, кыргыз жана өзбек тилдеринде да мындай көрүнүштөр аябай көп жолугат. Мындай кубулушка түркологияда жана жеке лингвистикада да лингвисттер дайыма көңүл буруп келишкен. Мисалы: «Кыргыз тилинде тубаса сын атоочтордун тактоочтордон айырмалануучу өз алдынча морфологиялык көрсөткүчү жок. Синтаксистик функциясы боюнча тактоочтор сыяктуу бышыктоочтук милдет аткара берет: Жакшы окуучу жакшы окуйт. - Яхши ўқувчи яхши ўқийди. Мында аныктооч жана бышыктооч болуп турган жакшы бири-биринен формалдык белгиси боюнча айырмаланган жок, бирок бул сын атооч этиштин алдында тактооч сыяктуу бышыктоочтук милдет аткарды. Синтаксистик мындай кызматына карап, жогорку мисалдагы сын атоочту тактооч деп ойлоого болбойт, булар бири-бирине өткөн жок, синтаксистик функциясы гана өзгөрдү». (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980, 223-б.). Ушундай эле көз караш традициялык өзбек лингвистикасында да жолугат.

Классификациянын башка традициялык критерийлеринде да, ошондой эле, айрыкча, сөздөрдү түркүмдөргө ажыратууда негизги критерийлердин бири катарында эсептелүүчү

морфологиялык критерий сыяктуу проблемалар жолугуп жүрөт. Бул критерийди түшүнүү үчүн кеминде эки нерсеге көңүл бурган оң:

биринчиден, белгилүү түркүмгө кирүүчү сөздөрдүн бирдей морфологиялык категория көрсөткүчтөрүн кабыл алышы;

экинчиден, морфологиялык парадигма мүчөлөрүнүн бирдей өзгөчөлүккө ээ экендиги.

Кээ бир убакта өз ара бири-бирин жокко чыгаруучу бул эки багыт, түрк тилдеринде да сөз түркүмдөрүн баалоодо белгилүү кыйынчылыктарды туудурат.

Идеалдуу абалда бул критерийдин колдонулушу төмөндөгүдөй болушу зарыл: зат атооч сан, таандык жана жөндөмө категориялары менен өзгөрөт жана ушул бөтөнчүлүгү менен даража категориясы менен өзгөрүүчү сын атоочко карама-каршы коюлат. Бирок дайым эле мындай абал байкалбайт. Айрыкча, ушундай көрүнүштөрдүн болушу да мүмкүн: бир түркүмгө кирген сөздөрдүн морфологиялык категорияларга мамилеси түрдүүчө болуп калат. Же жалгыз лексеманын бир нече формалары түрдүү морфологиялык өзгөрүүлөргө учурайт, же белгилүү лексеманын жалгыз бир формасы болуп калышы мүмкүн болот.

Кээ бир лингвисттер мындай көрүнүштөргө да көңүл бурушат. А. И. Смирницкий сын атоочтордогу даража категориясы жөнүндө: «То обстоятельство, что большое число прилагательных не образует сравнительной и превосходной степеней сравнения, не противоречит выделению у последних указанной грамматической категории. Как мы уже видели и в других частях речи, отсутствие в отдельных словах тех или иных форм грамматической категории не мешает существованию этой категории в данном – лексико - грамматическом классе слов в целом. Иначе говоря, подобно тому, как та или иная форма числа может быть не характерна для некоторых существительных, так и у ряда прилагательных могут отсутствовать формы сравнительной и превосходной степеней.» (А. И. Смирницкий, 1959, 158-б.) - деп жазат. А. И. Смирницкийдин ою боюнча, индоевропа тилдеринин тобуна кирүүчү тилдерде бир түркүмдүн ичиндеги сөздөрдүн белгилүү морфологиялык категорияны билдире алышы же билдире албастыгы алардын мына ушул түркүмдүн айланасында топтолушуна тоскоол боло албайт. Башка жагынан алганда, белгилүү бир түркүм мүчөлөрүнүн айрымдары белгилүү категорияда өзгөрүшү, айрымдарынын өзгөрбөстүгү да ушул категориянын бар экендигине күмөн туудурбашы зарыл. Ушуга окшош абал түрк тилдеринде да байкалат. Мисалы, сын атоочтордун бардыгы эле даража категориясына ээ эмес. Бирок даража категориясы болбогон же болгон сын атоочтор бир түркүмгө кирбейт дегендик эмес.

Жалгыз негиздүү сөз формалардын түрдүүчө морфологиялык өзгөчүлүккө ээ болушу кызыктуу лингвистикалык кубулуш болуп, байыркы доорлордон бери эле сөз жана форма жасоонун айырмалоонун айланасында улантылып келе жаткан карама-каршылыктардын негизги

проблемаларынан болуп эсептелет. Айрыкча, орус тилинде этиштин кайсы чакты көрсөтүп жатканы анын башка морфологиялык өзгөчөлүктөрүнө да таасир тийгизет. Өткөн чакта жак көрсөтүлбөйт, бирок род көрсөтүлөт. Азыркы учурда, тескерисинче, жак болгону менен род категориясы жок.

Түрк тилдериндеги этиштерде да ошого окшош абалды байкоого болот. Мисалы, жалгыз лексеманын түрдүү формаларынын болушуна карабай, морфологиялык өзгөчөлүктөрү түрдүүчө: атоочтук форма чакты, терс форманы көрсөтөрү, кыймыл атоочтордун мындай касиетке ээ эместиги, ал эми чакчыл этиштердин жакты да, чакты да көрсөтө албагандыгы аларды бири-биринен айырмалайт. (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980, 421- 440; Ызбек тили грамматикасы, 1975, 515-525-б.).

Жалпысынан алганда, морфологиялык критерий сөз формага багытталган. Кээ бир тилдерде жалгыз бир формага ээ болгон сөздөр да бар. Аларга ушул критерийди колдонууга болобу, же болбойбу деген пикир көптөн бери тил илиминде негизги объект болуп келатат. (И. Г. Милославский, 1981, 37-38- б.). *Такси, пальто, ГЭС* сыяктуу сөздөр буга мисал боло алат.

Түрк тилдеринде бул даражада белгиленбесе да, ушуга окшош көрүнүштөр бар. Негизги сөз түркүмдөрүн да морфологиялык өзгөрүү даражасына карай бир кылка дегенге болбойт. Этиш жана зат атоочто морфологиялык өзгөрүү даражасы күчтүү өнүккөн, ал эми тактоочто төмөн. Ошонун натыйжасында тактоочтордун морфологиялык жактан көп өзгөрбөшү жөнүндөгү көз караштар түркологияда мурунтан эле бар. Ошондой эле, түрк тилдери үчүн парадигма мүчөлөрүнүн бирдейлиги да негизги морфологиялык белги боло албайт. Бардык морфологиялык парадигмалар толук боло бербейт. Мисалы, мамилени көрсөтүү этиштин негизги бөтөнчүлүгү болсо, кээ бир этиштер белгилүү мамилени көрсөтпөй калышы да мүмкүн.

Синтаксистик критерийди биринчи орунга койгон лингвисттер да жок эмес. Мисалы, «... синтаксическая сторона является более общей и занимает первое место в грамматической характеристике слова. Это связано с тем, что в плане морфологии далеко не все разряды слов достаточно четко отделяются друг от друга, в то время как синтаксически они различаются всегда вполне определенно так морфологически неизменяемые слова, например, междометия и наречия, выступают как разные разряды слов, имеющие разную грамматическую характеристику, именно в плане синтаксическом». (А. И. Смирницкий, 1959, 103-б.).

Синтаксистик белгинин сөз түркүмдөрүнө ажыратуудагы ордуна И. И. Мещанинов да өзгөчө көңүл бурган. Чындыгында, сөз кеп процессинде жашайт. Өзүнөн-өзү синтаксистик белги жетекчи болуп калат. Белгилүү сөз түркүмдөрүнүн кээ бир сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткаруу өзгөчөлүгү алардын морфологиялык түзүлүшүнө да таасирин тийгизет. Мисалы, И. И. Мещаниновдун оюна караганда, этиштин семантикалык өзгөчөлүгү – аракет жана абалды

билдирүүсүнө карай баяндооч болуп келет. Ошонун натыйжасында анда ынгай, чак жана жакты көрсөтүүчү грамматикалык формалары туруктуу болуп калат. (И. И. Мещанинов, 1976, 241-245-б.).

Түрк тилдери үчүн да синтаксистик критерийдин мааниси өзгөчө. Изилдөө объектибиз болгон кыргыз жана өзбек тилдеринде да кээ бир формалар, тактап айтканда, морфологиялык категориялар белгилүү сүйлөм мүчөлөрү менен айкашкан болот. Айрыкча, жак, сан көрсөткүчтөрү баяндоочтун тутумунда учурайт. Баяндоочтун түркүмдүк белгиси экинчи планга коюлат. Мисалы:

Өзбекче: *Мен ишлайман // Мен ишчиман.*

Кыргызча: *Мен иштеймин // Мен жумушчумун.*

Же табыш жөндөмөсүнүн көрсөткүчү жалгыз тике толуктоочко тиешелүү. Бул абалда да ал байланышып жаткан сөз – предметти гана эмес белги же аракет сыяктуу кубулуштарды да көрсөтүшү мүмкүн:

Өзбекче: *китобни бер // яхшини сыйла // яшашни бил.*

Кыргызча: *китепти бер // жакшыны сыйла // жашоону бил.*

Демек, сөздөрдү түркүмдөргө ажыратууда традициялык критерийлердин бирөөсү да толук натыйжа бербейт. Түрк тилдеринде да бул критерийлерди же жеке - жеке, же тобу менен алып изилдөө күткөн жыйынтыкты бербейт. Аларды иреттүү түрдө, биринен кийин экинчисин колдонуу аркылуу биз да логикалык, лингвистикалык критерийлерди бузбай белгиленген натыйжага жетишибиз мүмкүн.

Ошону үчүн биринчи кезекте, сөздөрдүн традициялык лексика - грамматикалык топторун карап өтөлү.

II бөлүм. Сөз түркүмдөр

2.1. Кыргыз, өзбек тилдериндеги зат атооч

Түрк, анын ичинде кыргыз, өзбек тилдеринде дээрлик бардык номинативдер бир эле мезгилде предметти атоо жана белгини көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Мындай өзгөчөлүк зат атоочторго да мүнөздүү. Албетте, бардык зат атоочтор ушул эки өзгөчөлүктү өзүндө камтыйт деп айтуу да кыйын. Айрыкча энчилүү зат атоочтор жалгыз конкреттүү предметти гана атап, предметти да, белгини да көрсөтө алуучу жалпы зат атоочторго привативдик оппозицияда турат. Кыргыз жана өзбек тилдеринде жалпы зат атоочтор табияты боюнча эки багытка ээ. Мисалы:

Өзбекче: *кумуш – оқ металл // кумуш қошиқ*
беш мингта гишт // гишт девор

Кыргызча: *күмүш – ак металл// күмүш кашык*
беш миң кыш // кыш дубал

Зат атоочтордун кеп агымында колдонулушу алардын сан жана жөндөмө категориясында турушун талап кылат. Бирок ушундай татаалдашкан позициялар да бар. Мындай позицияларда зат атоочтун грамматикалык түзүлүшүнө баа берүү аябай кыйын. Айрыкча жөндөмөнүн синтаксистик категория экендигин эсепке алсак, синтаксистик байланышы көрсөтүлбөгөн учурларда (мисалы, каратма сөз позициясында) зат атоочтун кайсы жөндөмөдө келүү маселеси проблемалуу болот. Мисалы:

Өзбекче: кутубхонага китоб олиб келинди.

Кыргызча: китепканага китеп алып келинди.

деген сүйлөмдө *китеп (китоб)* сөзү мазмуну боюнча бирдикти да, көптүктү да билдире алат. Бирок муну сан категориясынын кайсы формасында турат деп айтууга болот? Ошондой эле ушул типтеги зат атоочтордун мазмунун көптүк санга өткөрүүгө болбойт. *Күн, Жер, Фархад, кум* ж. б.

Мына ушулардын кээ бирлерине кыргыз жана өзбек тилдеринде көптүктүн мүчөсү *-лар* ды жалгасак да, пайда болгон маани «нукура көптүк» болбойт. Зат атоочтун дагы башка бир катар лексика-семантикалык группаларында да морфологиялык формалдашуу жана синтаксистик реалдашуу жөнүндө өзүнө тиешелүү жактары бар. Айрыкча, энчилүү зат атоочторго карама-каршы маанидеги жалпы зат атоочтор жалгыз III жакта гана колдонулат. Албетте, белгилүү контекстуалдык шарт бул эрежеден чегинүүгө да жол берет:

Өзбекче: *мен отаман // мен юлдузман*

Кыргызча: *мен атамын // мен жылдызмын.*

Жалпысынан алганда, зат атоочтун мындай лексика- семантикалык группалары академиялык грамматикаларда кеңири классификацияланган жана анализденген. (Ўзбек тили грамматикаси, 1975, 124-128-б.).

Бул эки тилде зат атоочтор өзү көрсөткөн предмет жана окуялардын аталышы боюнча энчилүү жана жалпы аттарга бөлүнөт. Өзбек тилинде энчилүү зат атооч үчүн «*ато=ли от*», жалпы зат атооч үчүн «*турдош от*» терминдери колдонулат. Өзбек тилиндеги зат атоочтордун маани тарабынан айырмаланган жагы кыргыз тилиндеги зат атоочтордун жалгыз бир топто болгону менен өзгөчөлөнөт. (Узбек тили грамматикаси, 1975, 130-146-б.).

Бардык түрк тилдеринде зат атоочтор өз алдынча маанини билдирет. Ошону менен бирге кээ бир зат атоочтор өз алдынча лексикалык маанисин басаңдатып, грамматикалык мааниге гана ээ болушу мүмкүн. Мындай сөздөргө илимпоз С. Давлетов төмөнкүчө түшүндүрмө берет: «Бирок аз сандагы зат атооч айтылуучу пикирге, башка сөздөр менен болгон мамилесине ылайык бирде толук мааниде, бирде кызматчы мааниде да колдонула берет». (С. Давлетов , С. Кудайбергенов, 1980, 49-б.). Мындай зат атоочтор өз алдынча мааниде төмөнкү учурларда келет:

- өз алдынча маани билдирет;
- өз алдынча суроого жооп берет;
- багыныңкы сөздүн милдетин аткарбайт;
- сүйлөмдө кээ бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетинде келе алат.

Кызматчы мааниде келгенде:

- өз алдынча маани билдирбейт;
- суроо берүүгө мүмкүн эмес:
- сөз айкашында багыныңкы сөздүн милдетин аткарат;
- өзүнчө келгенде сүйлөм мүчөсү боло албайт.

Төмөнкү сөздөр жогорудагы пикирибиздин далили: *арты, алды, асты, ара, айлана, баш, бет, бой, каш, түп, тобо, туш, орто*.

Өзбек тилинде да кээ бир негизги сөздөр кызматчы сөздүн милдетинде да келе алат.

Мисалы: *уйнинг ичи – ыафтанинг ичида*.

Биринчи учурда *ичи* – өз алдынча мааниде, экинчи учурда *ичида* – жардамчы мааниде.

Өзбек тилинде зат атооч төмөндөгү грамматикалык (сан, таандык, жөндөмө) категорияларга ээ болсо, кыргыз тилиндеги зат атоочтордун грамматикалык төрт категориясы (сан, таандык, жөндөмө, жак категориялары) бар. Кыргыз тилинде жак категориясы өз алдынча категория болуп эсептелип, атайын талданат.

Чындыгында, мындай көз караш (так эле зат атооч үчүн өзгөчө форма категориясын көрсөтүү) анчалык туура эмес, анткени, жакты көрсөтүү сөз түркүмүн эмес, сүйлөм мүчөсүнүн өзгөчө болгон учурлары да бар (изилдөөбүздүн тиешелүү бөлүктөрүндө бул жөнүндө толук токтолобуз). Ошону үчүн кыргыз жана өзбек тилдерине арналган изилдөөлөрдө жакты көрсөтүүчү формалардын сүйлөм мүчөсү боюнча турган ордуна көз караштар түрдүүчө. Мисалы, С.

Давлетов менен С. Кудайбергенов зат атооч менен этиштин жакталышындагы төмөнкүдөй айырмалуу жактарды көрсөтөт:

А. Атооч сөздөр I жана II жакта гана атайын мүчөлөр аркылуу жакталат. Этиштердин кээ бир формаларында III жакка тиешелүү жак мүчө да болот. Мисалы: *жазат, келет*.

Б. Атооч сөздөр ар дайым жак мүчөнүн толук формасы менен өзгөрсө (*адам+мын, адам+сың*), этиштердин толук форма менен да (*алар+мын, алар+сың*), толук эмес форма аркылуу да (*барды+м, барды+ң*) экөө менен тең (*барган+мын, барган+сың*) өзгөргөндөрү болот.

В. Этиштердин кээ бир формаларына гана улана турган, бирок атоочторго жалганбаган жак мүчөлөрү да бар: *бардык, келдик* ж. б. сыяктуу. Ү С. Давлетов, С. Кудайбергенов, 1980, 78-б.Ү.

Айырмалануучу жактары маселенин мазмунуна эмес, форма тарабына көбүрөөк тиешелүү экендиги байкалат, бирок маселе мазмунуна көбүрөөк жакын келгендиги жөнүндөгү көз караштар да бар. Айрыкча, «...жак категориясы – сүйлөмдөгү ээ менен баяндоочтун синтаксистик байланышын билдирүү үчүн, башкача айтканда, предикативдик мамилени көрсөтүү үчүн кызмат кылат; жак мүчөлөр жалганган сөз (өзгөчө атооч сөздөр) сүйлөмдө дайыма баяндоочтук милдет аткарат». Ү Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980, 412-б.Ү. Мындай карама-каршы пикирлер болгонуна карабастан, түрк тилдеринин табиятына туура келген жактары да бар.

Өзбек тилинде бул категория бир топ ыңгайлуу термин – «жак менен сан категориясы» деп аталса да, (анткени, анын семантикасында жактын да, сандын да мааниси бар), бир гана этишке тиешелүү кылып коюу салты бар:

«Жак - сан маанилери этишке тиешелүү грамматикалык маанилер болуп, бул маанилер бири-бирине салыштырмалуу алынышы мүмкүн болгон бир нече формалар аркылуу көрсөтүлөт, *келдим* (келдим) – биринчи жак, *келдинг* (келдиң) – экинчи жак жана башкалар». Ү Узбек тили грамматикасы, 1975, 504-б.Ү.

Бул категорияга тиешелүү башка маселелер жөнүндө кийинки бөлүмдөрдө кеңири сөз болот.

2.2. Кыргыз, өзбек тилдериндеги сын атооч

Англис, орус жана түрк тилдеринде сын атооч нерселердин белгисин билдирет.

Өзбек жана кыргыз тилдеринде да сын атооч предметтин белгисин билдирип, дээрлик бирдей маанидеги суроолорго жооп берет жана кепте да дээрлик бирдей грамматика - стилистикалык функция аткарат. Ошондай болсо да, эки тилдеги сын атоочторду изилдөөдө, кээ бир окшоштуктар менен айырмачылыктарды байкоого болот.

Салт боюнча өзбек жана кыргыз тилдеринде нукура сын атоочтор – өзгөрбөй турган сөз түркүмү. Ал сан жана жөндөмө категориялары менен өзгөрбөйт, көптүктүн *-лар* мүчөсү уланбайт деп айтылат.

«Сын атоочтор нагыз өз маанисинде (заттын кандайдыр бир белгисин аныктап, зат атооч менен байланышат) заттык мааниге ээ болбогондуктан, жөндөмө, таандык мүчөлөр менен өзгөрбөгөндүктөн жана көптүк сандын *-лар* мүчөсүн кабыл албагандыктан, сүйлөм ичинде ээлик жана толуктоочтук милдеттерди аткара албайт». (С. Давлетов, С. Кудайбергенов, 1980, 92-б.).

«Өзбек тилинде сын атооч өзгөрбөй турган сөз түркүмү болуп, ага сан жана жөндөмө категориялары таандык эмес: сын атооч сөз формага түздөн-түз, синтаксистик катыш учурунда, кээ бир формативсиз улана берет, ошондой эле ыкташуу жолу менен байланышат». (Ш. Рахматуллаев, 1993, 32-б.).

Өзбек жана кыргыз тилдеринде сын атоочтор сапаттык жана катыштык сын атоочторго бөлүнүп, бул сын атоочтор даража категориясы менен өзгөрөт. Айрыкча, кыргыз тилиндеги айрым эмгектерде даража көрсөткүчтөрү төмөнкүчө аталат:

1.*Жай даража – оддий даража*

2.*Салыштырма даража – қиёсий даража*

3.*Басаңдатма даража – озайтирма даража*

4.*Күчөтмө даража – орттирма даража*

Өзбек тилинде да даражалар кыргыз тилиндегидей эле топторго ажырайт: «Сын атооч сөздөрдүн даражасын төмөнкүдөй группаларга ажыратуу мүмкүн:

1) оддий даража – жай даража;

2) орттирма даража – күчөтмө даража;

3) чоғиштирма (қиёсий) даража – салыштырма даража;

4) озайтирма даража – басаңдатма даража». (Хозирги узбек адабий тили, 1966, 237-б.).

Даражанын бири-бирине салыштырмалуу алына турган (белгиленген) үч түрү бар:

1) қиёсий – салыштырма даража;

2) орттирма – күчөтмө даража;

3) озайтирма – басаңдатма даража ...

Сын атоочтордун даражасы жай даражага салыштырмалуу аныкталат. Бир предметтин белгиси экинчи бир предметтин белгисине салыштырмалуу алынышы мүмкүн. Мында биринин белгиси анык, дагы бириники кем болот... Бирок мындай бөлүштүрүү белги даражасынын атайын түрү боло албайт...» (Ш. Шоабдурахмонов, М. Аскарова, А. Хожиев, Х. Дониёров, 1980, 254-б.).

«Азыркы өзбек тилиндегидей эле байыркы түрк жазма эстеликтердин тилиндеги сын атоочторду да үч даражага ажыратууга болот:

1.Жай даража [кызыл] – «кызыл», [кара] – «кара»;

2.Салыштырма даража [- рақ] , [- рэк] аффикси менен жасалган.

3.Күчөтмө даража атайын сөз кошуп жасалган [эң илгериги] «Энг аввал». (А. Алиев, К. Содиков, 1994, 62-63-б.). «Эски өзбек тилинде да сын атоочтордун салыштырма жана күчөтмө даражаларын көрсөтүүчү атайын грамматикалык формалары бар». (Г. Абдурахмонов, Ш. Шукуров, 1973, 74-75-б.). Илимпоз А. Нурманов ушул багытта жазган монографиясында сапаттык сын атоочторду төмөндөгүдөй топторго ажыратат: жай даража, күчөтмө даража, басаңдатма даража. (А. Нурманов, Р. Расулов, 1993, 74-б.). А. Гуломов өзүнүн «Эне тилди окутуунун принциптери жана методдору» аттуу окуу китебинде да сын атоочтордун даражаларын үч топко бөлөт. (А. Гуломов, 1992, 73-б.). Илимпоз В. В. Решетов да сапаттык сын атоочторду үч даражага ажыраткан: «Прилагательные качественные имеют три степени сравнения:

- а) положительную;
- б) сравнительную;
- в) превосходную.

К превосходной степени примыкает и форма интенсива имени прилагательных». (В. В. Решетов, 1965, 105-106-б.). Илимпоздордун пикирлерине таянып, кыргыз тилиндеги сын атоочтун аныкталган даражалары өзбек тилинде да бар экендигин жана бирдей морфологиялык жана синтаксистик милдетти аткарышын байкадык. (Алардын категориалдык өзгөчөлүгүнө төмөндө атайын токтолобуз).

Кыргыз тилинде да өзбек тилиндегидей катыштык сын атоочтор морфологиялык жана синтаксистик жолдор менен жасалат: «Негизге сөз жасоочу мүчөлөрдү жалгоо аркылуу жасалган сын атоочтор морфологиялык жол менен жасалган сын атоочтор болот». (С. Давлетов, С. Кудайбергенов, 1980, 68-б.).

Кыргыз тилинде морфологиялык жол менен жасалган сын атоочтордо төмөнкүдөй өзгөчөлөктөр даана байкалат:

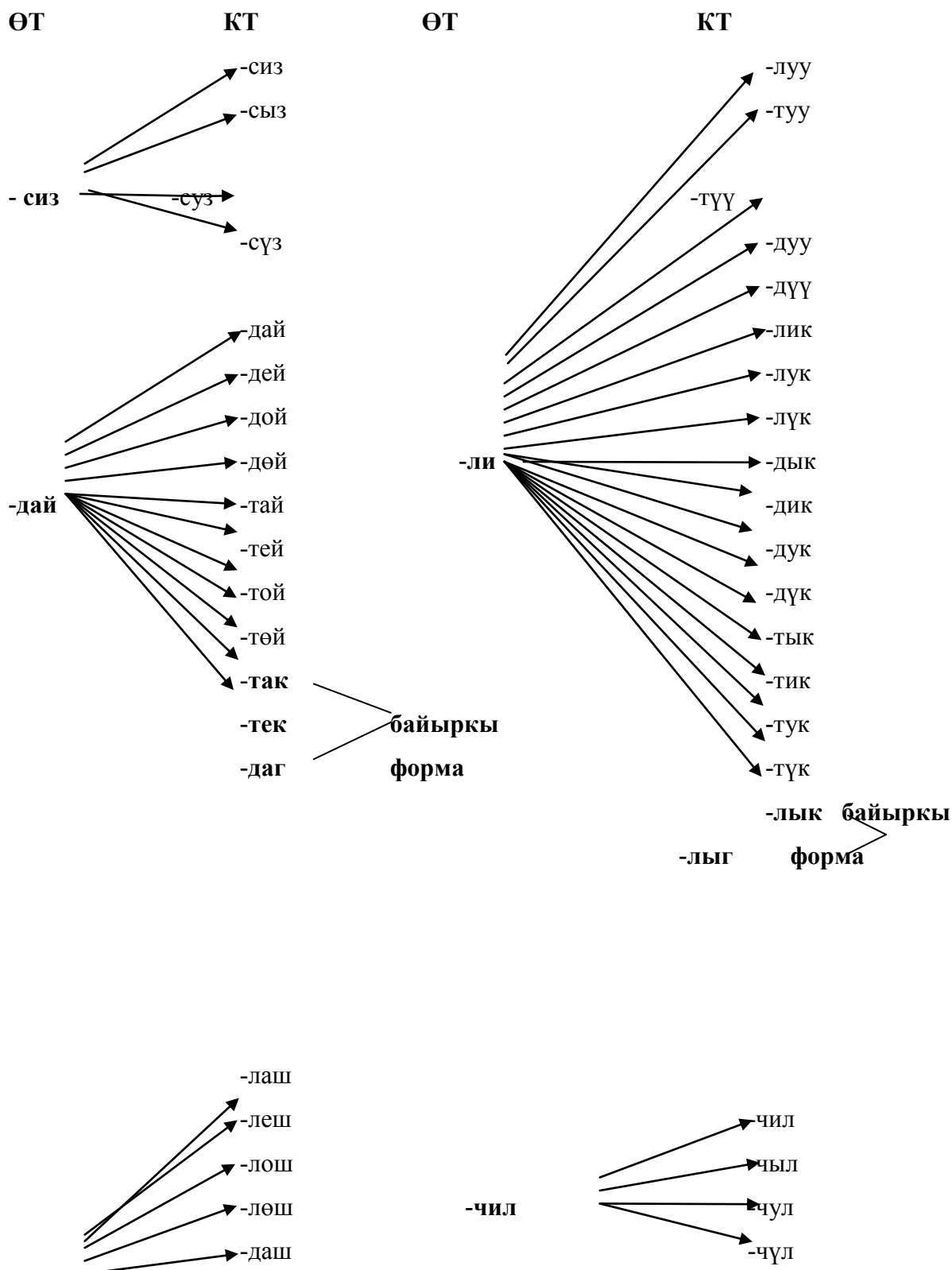
а) өзбек тилиндеги сын атооч жасоочу префиксттер (*сер-, бе-, ба-, бо-, но-, бар-, бад-, ьайри*) кыргыз тилинде төмөнкү синоним аффикстер менен алмашат:

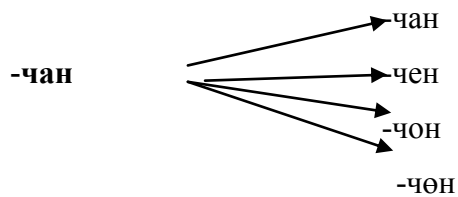
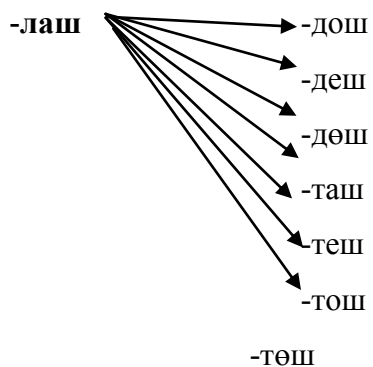
<i>серыосил</i> – түшүмдүү	<i>сербуток</i> – бутактуу
<i>серфарзанд</i> – көп балалуу	<i>серган</i> – сөзмөр
<i>ьайри табийй</i> – жасалма	<i>сертуп</i> – түптүү
<i>ба=увват</i> – кубаттуу	<i>серңмыр</i> – жамгырлуу

б) кыргыз тилинде сын атооч жасоочу аффикстин бир канча варианттарга ээ болушу: *-ык* (өзбек тилинде *-ик*, *-ик* аффиксинин ордунда келет) аффиксинин *-ак*, *-ок*, *-өк*, *-ек*, *-ук*, *-үк*, *-к* сыяктуу 8 вариантка ээ экендиги:

синиқ чизғич – сынык сызгыч, йиглоқ қиз – ыйлаак кыз, ўйинкароқ бола – оюнкарак бала, сузғич сизир – сүзөнөөк уй, тепагон от – тебенээк ат, чаққон қиз – элпек кыз; бузук соат – бузук саат, қулун от – қүлүк ат, ялтироқ рўмол – жылтырак жоолук.

Өзбек жана кыргыз тилдеринде (кыскартканда: ӨТ, КТ) сын атоочторду жасоочу өнүмдүү курандыларды (кээ бирлери мисал кылып алынды) төмөндө салыштырабыз:

Мисалы:

ӨТ

КТ

курткачан

курткачан

кийимчан

кийимчен

түнчан

тончон

туячан

төөчөн

Өзбек тилиндеги сын атооч жасоочу аз өнүмдү курандылар.

ӨТ

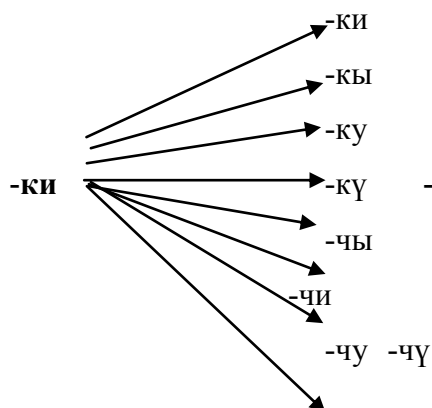
КТ

ӨТ

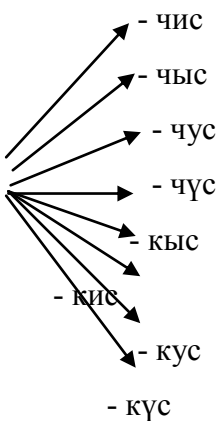
КТ

ӨТ

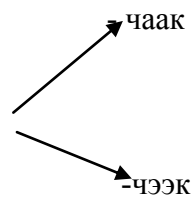
КТ

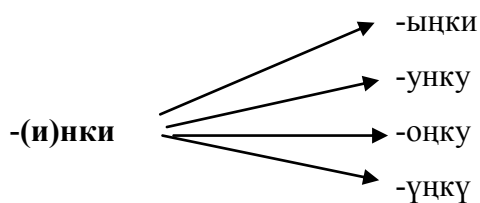
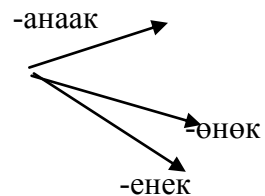
-чис

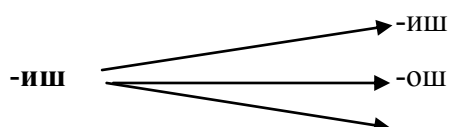
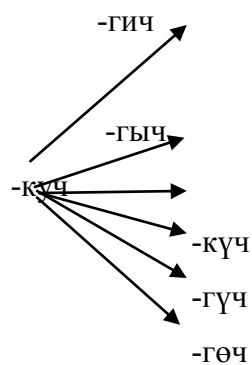
-чак

-анак

-гич

-аш

-калак – калаң, – каак - кээк, - ар – эр, - кыл – чыл – чил.

Эгер жогорудагы берилген курандылардын варианттарын топтоштурсак, төмөнкүдөй болот: кыргыз жана өзбек тилдериндеги сын атооч жасоочу курандылар:

1. Өнүмдүү курандылар:

- **сыз (4); - чыл (4); - ма (4); - ыкды (4); - луу (5); - дай (11); - ык (8);**
- **чыс (8); - лык (12).**

2. Аз өнүмдүү курандылар:- чаак (2); - кы (8).

3.Өнүмсүз курандылар: - калак (2); - мер (2); - ан (3) жана башкалар.

Өзбек тилинде жогоруда мисал катары алынган курандылардын бардыгынын бирден эле варианты бар. Мунун негизги себеби – өзбек тилинде сингармонизм кубулушунун болбогондугунда.

Демек, сын атооч жасоочу өнүмдүү курандылар аз өнүмдүү жана өнүмсүз курандыларга караганда көп варианттуу курандылар болуп эсептелип, кыргыз тилинде бул курандылар катыштык сын атоочторду жасоодо өзгөчө орунду ээлеп, кыргыз тилинин сөздүк корун байытат.

2. 3. Кыргыз, өзбек тилдериндеги

сан атооч

Бардык түрк тилдердегидей эле салыштырылып жаткан эки тилде сан атоочтор предметтин, кыймыл-аракеттин эсебин жана санын билдирет. Өзбек жана кыргыз тилдеринде сан атоочтордун маанилик топтору боюнча алтоо экендиги бардык илимий эмгектерде белгиленет:

1. Эсептик сан (микдор сон).
2. Иреттик сан (тартиб сон).
3. Жамдама сан (жамловчи сон).
4. Топ сан (тақсим сон).
5. Чамалама сан (чама сон).
6. Бөлчөк сан (каср сон).

Кыргыз тилиндеги сан атоочтордун маанилик топтору боюнча талдоо жүргүзүп көрөлү.

Эсептик сан (микдор сон). Кыргыз тили менен өзбек тилиндеги эсептик сан аткарган функциясы жагынан дал келет. Алардын эч кандай морфологиялык көрсөткүчү да жок. Окшош жактары: эсептик түшүнүк 22 сөз менен берилет: бирдик – 9, ондук – 9, жүздүк – 1, миңдик – 1, миллион – 1, миллиард – 1. (Хозирги узбек адабий тили, 1966, 242-243-б.).

Эки тилде тең эсептик сан атоочторго көптүктүн *-лар* мүчөсү жалганбайт. И. Абдувалиев, Т. Садыковдор «Эсептик сандар көптүк санда айтылбайт. Анткени бирден башка сан атоочтордун

бардыгы өзүнөн өзү эле көптүктү билдирип турат...», (И. Абдувалиев, Т. Садыков, 1997, 118-б.) деп, сан атооч предметтин жана аракеттин эсебин аныктаганын, тагыраак айтканда, сандын өзү (бир санынан жогору) көптүктү билдиришин белгилешет.

Эсептик сандарда жалпылык менен бирге жекелик жагы дагы байкалат. Мисалы, эсептик сандын жеке формасына өзбек тилинде **-та** аффикси жалганса, кыргыз тилинде нөл көрсөткүчүнө ээ.

Салыштырып көрөбүз:

1. *М. Адишев қырыз халқининг тарихи ва маданиятини беш (миқдор сон) қўлдай билган. – М. Адышев кыргыздын маданиятын жана тарыхын беш (эсептик сан) колдой билген.*

2. *Фанлар академиясининг геология институтида директор лавозимида ишлаб турган пайтида унинг раҳбарлигида йигирма тўртта (дона сон) докторлик, юзтадан ортиқ номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинган. –Илимдер академиясынын геология институтунда директор болуп турган кезинде анын жетекчилиги менен жыйырма төрт докторлук, жүздөн ашык кандидаттык диссертациялар корголгон.*

1- сүйлөмдө *беш* саны – эсептик сан; 2-сүйлөмдөгү *жыйырма төрт* саны – даана сан.

Ал **-та** морфологиялык каражаты аркылуу байланышкан.

Кыргыз тилиндеги *даана* нумератив сөзүн өзбек тилиндеги **-та** мүчөсү туюндурат. Салыштырып көрөбүз: *Бешта – беш даана. Олтита – алты даана. Ынта – он даана.*

Иреттик сандар (тартиб сонлар). Бул сандар 2 тилде тең (кээ бир фонетикалык өзгөрүүлөрдү эсепке албаганда) бирдей жардамчы морфемалар аркылуу жасалат, бирдей суроолорго жооп берет. Сандын бул түрү ар тараптан бирдей болуу менен, жалпы окшоштукту түзгөндүктөн, сан атоочтун бул түрүнө токтолбой коюуну туура деп эсептедик.

Жамдама сандар (жамловчи сонлар) **-оо, -өө** мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалат. Жогорудагы аффикстер өзбек тилинде эки санынан сегизге чейин (*икков, учов, түртов, бешов, олтов, етов*); кыргыз адабий тилинде бирден сегизге чейинки сандарга уланат: *бирөө, экөө, үчөө, төртөө, бешөө, алтоо, жетөө.*

Төртөө төп болсо–төбөсү менен көк тирейт, алтоо ала болсо–алдындагысын алдырат (М.). Амал алтоо, акыл жетөө.

Кыргызстандын түндүгүндөгү кээ бир говорлорунда (Ысык - көл, Нарын) жамдама сандын **-оо, -өө** аффикси 8 ден жогору сандарга да кошулуп айтыла берет жана диалектикалык мүнөзгө ээ: *сегизөө, онөө.* Мисалы: *Сегизөө болуп тоо башына жөрмөлөп чыгышты.*

Оноо – бардыгы кыздар, ызылдашып жүгүрүштү.

Саккизта булиб тог бошига эмаклаб чиқишиди.

Ынта – ҳаммаси қизлар чувиллашиб югуришиди.

Жамдама сан жасоочу аффикстер өзбек тилинде үнөмдүү: *-ов* аффиксинен тышкары *-ала*, *-ов+лан* сыяктуу аффикстерден да жамдама сан жасалса, кыргыз тилинде мындай көрүнүш жок:

Өзбек тилинде	Кыргыз тилинде
- оо(өө) - - ов	икков, учов, тўртов, бешов, олтов, етов
- ала	иккала, учала, тўртала, бешала, олтала, еттала
- ов+ лан	икковлон, учовлон, тўртовлон, бешовлон, олтовлон, етовлон
	бирөө, экөө, үчөө, төртөө, бешөө, алтоо, жетөө
	—
	—

Таблицадан көрүнүп тургандай, өзбек тилине караганда кыргыз тилинде жамдама сандын жасалышы чектелген.

Топ сандар (таксим сонлар). Бул сандар чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү аркылуу жасалат. Кыргыз тилинде:

1. Предметтин эсебинин тең бөлүнүшүн билдирет: *бештен-бештен (беш-бештен) – бештадан-бештадан*.
2. Предмет эсебин чамалап, болжолдоо менен бөлүнүшүн билдирет *он-он бештен – үн-үн бешдан*.

Негиздин (сандын) жумшак же каткалаң тыбыш менен аякталышына карап, кыргыз тилинде топ санды пайда кылуучу *-дан* мүчөсү *-дан*, *-ден*, *-дон*, *-дөн*, *-тан* *-тон*, *-тен*, *-төн* сыяктуу варианттарга ээ болот. Өзбек тилинде болсо бирдей. Салыштыралы:

Кыргыз тилинде	Өзбек тилинде
жыйырма - жыйырмадан	йигирма - йигирмадан
эки - экиден	иккита - иккитадан
юзта - юзтадан	жүз - жүздөн
үч - үчтөн	учта -учтадан
беш - бештен	бешта— бештадан
он -ондон	ўнта - ўнтадан
кырк- кырктан	=иp=та- =иp=тадан

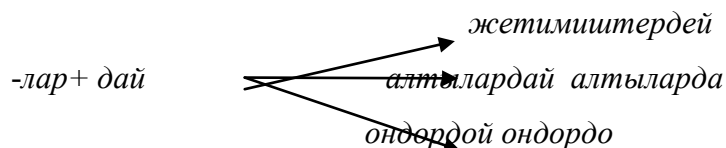
Өзбек тилинде топ сандын жуп колдонушу дагы жолугат. (*Бешта- бештадан бүлиб сафландик – Беш-бештен болуп тизилдик*). Мында биринчи, экинчи компоненттерге *-та*, андан кийин *-дан* аффикси уланат. Мындай абал кыргыз тилинде жолукпайт. (*Беш - бештен болуп тизилдик*).

Чамалама сан (чама сон). Сан атоочтун бул түрү эки тилде тең предметтин эсебинин чамалап айтылышын билдирет. Эсептик сандын башка формаларына караганда, бул түрү айрыкча, кыргыз тилинде жасалышы боюнча кеңири өнүккөндүгү байкалат.

Жалпылыгы жана өзгөчөлүктөрү:

а) эсептик санга -ча мүчөсүн жалгоо менен: *-та, -ча – =иркча – кыркча, кырктай, юзтача – жүзчө, мингтача – миңче;*

б) *-лар+ча – мингларча – миңдей, юзларча – жүздөй;*

в) *-ин – бирин-экин, бирин-серин;*

д) *-ча – олтитача–алтыдай, бештача–бештей, юзтача–жүздөй.*

Өзбек тилинде чамалама сан атоочтор сан атоочтордун башка түрлөрүнө караганда көп. Бирок кыргыз тилинде өзбек тилине караганда дагы да көбүрөөк өнүккөн деп айтууга болот.

Кыргыз тилинде синтаксистик жол менен чамалама сандар төмөндөгүдөй түзүлөт: 1. *Чакты, чамалуу, аз, ашуун, ашык, кем, көп, ашар-ашпас, жакын, жетпеген, жуук, жетер-жетпес* сыяктуу сөздөр эсептик сандарга айкашып чамалама санды жасайт: *он чакты бала (унтача бола), миң чамалуу китеп (мингтача китоб), жүздөн аз сан (юздан оз сон), отуздан ашык стол (үттиздан оши= стол), жыйырмадан кем дептер (йигирматадан кам дафтар), төрттөн көп бала (түртадан күп бола), элүүгө жуук акция (элликка якин акция), алтымышка жетер-жетпес студент (олтмишга етар - етмас талаба)* жана башкалар. Дагы айта кете турган нерсе, *чакты* жана *чамалуу* сөздөрүнөн тышкары жогоруда берилген мисалдарда (*аз, ашуун, ашык, кем, көп, ашар-ашпас*) деген сөздөр чыгыш жөндөмөсү менен бирге келсе, (*жакын, жуук, жетпеген, жетер-жетпес*) деген сөздөр барыш жөндөмөсү мүчөлөрү менен бирге колдонулат.

2. Мындан сырткары чамалама сандар эсептик сандардын катар айтылышынан да пайда болот:

Жалал - Абад Базаркоргондон 35-40 километр алыстыкта жайгашкан – Жалолобод Бозоркүргондан 35- 40 километр узоқликда жойлашган.

2. 1. Онго чейинки сандардын катар айтылышы аркылуу:

Эки-үч күндөн кийин келиши ыктымал – Икки-уч кундан кейин келиши эытимол.

2. 2. Ондон жүзгө чейинки болгон сандардын катар айтылышы менен:

Элүү - алтымыш чакты студент – Эллик - олтмиш чоъли студент..

3. Эсептик жана жамдама сандардын биринен кийин экинчисинин келишинин натыйжасында чамалама сан атоочтор жасалат:

Төрт - бешөөбүз экзаменге даярдандык – Түрт-бешовимиз имтишонларга тайнрландик.

Бөлчөк сан (Каср сон). Бөлчөк сандар эсептик сандын башка формалары сыяктуу эки тилде бирдей бүтүндүктүн бөлүгүн билдирүү үчүн кызмат кылат. Жалпылыктары:

1. Азыркы өзбек жана кыргыз адабий тилдеринде бөлчөк сандар синтаксистик жол менен жасалып, алымы бөлчөгүнөн кийин айтылат: *үчтүн бири - учдан бир қисми.*

2. Эсептик сандын бөлүмү чыгыш, алымы атооч жөндөмөдө айтылат: *ондон беш бөлүгү же жарымы - үндан беш булагн ёки яримн.*

3. Бөлүмү илик жөндөмөдө, ал эми алымы атооч жөндөмөсүндө айтылат: *миңдин бири - мингнинг бири.*

4. *Жарым (ярим), жарты (нрти), чейрек (чорак), бөлүк (булак), үлүш (улуш)* сыяктуу бүтүндүктүн бөлүгүн билдирген сөздөр эки тилге тең мүнөздүү болгондуктан, эки тилде тең бул сөздөр эсептик сандын ролун да аткарат: *жарым ай (ярим ой), чейрек кылым (чорак аср).*

Бөлчөк сандардын кыргыз жана өзбек тилдериндеги тилдик бирдиктер менен жабдылышынын өзгөчө жактары:

1. *Жарым* (ярим) сөзүнө өзбек тилинде -та аффикси уланат: *яримта нон.* Кыргыз тилинде мындай өзгөчөлүк жок: *жарым (жарты) нан.*

2. Өзбек тилинде «*салкам*» жана «*нимчорак*» сөздөрү бөлчөк сандарга кирет, кыргыз тилинде болсо мындай бөлчөк сандар жолукпайт.

Өзбек тилинде нумеративдик сөздөр кыргыз тилине караганда көп жана ар түрдүү: *тахта, тош, пайса, саржин* сыяктуу сөздөр өлчөө куралдарды; *нафар, лу=ма, карч, ча=мо=* сыяктуу сөздөр предметтерди жеке эсептөө үчүн колдонулат.

Корутундулап айтканда, тектеш бул эки тилдеги сан атоочтор сөз түркүмүндө болгон кээ бир өзгөчөлүктөрдү эсепке албаганда, дээрлик жалпы эсепти билдирген сөз түркүмү болуп эсептелет. Бирок кыргыз тилиндеги сан атооч сөз түркүмүнүн морфологиялык жол менен жасалышы бир топ татаал экендигин жогорудагы аныктамалардан көрүүгө болот.

2. 4. Кыргыз, өзбек тилдериндеги

ат атооч

Кыргыз, өзбек тилдеринде зат, сын, сан атоочтордун жана тактоочтордун ордуна колдонулган сөздөрдү ат атоочтор деп аташат. «Ат атоочтор – конкреттүү маани менен абстракттуу түшүнүктү жупташтырып колдонулушун мүнөздөөчү сөздөр...». (Ш. Шоабдурахмонов, М. Аскарова, А. Хожиев, Х. Дониңров, 1980, 280-291-б.).

«Ат атоочтун негизги мүнөздүү өзгөчөлүгү – маанисинин абстракттуулугу жана жалпылыгы». (Кыргыз тилинин грамматикасы, 1964, 149-150- б.).

Өзбек тилинде ат атооч башка сөздөр менен алмашуу маанисин берет, башка сөз түркүмүнүн ордуна колдонулат, кыргыз тилинде да предмет же анын белгилерин атабай аларды көрсөтөт жана төмөндөгүдөй маанилик топторго бөлүнөт:

1. Кишилик олмошлари (жактама ат атооч)
2. Кўрсатиш олмошлари (шилтеме ат атооч)
3. Сүрөк олмошлари (сурама ат атооч)
4. Бүлишсизлик олмошлари (тангыч ат атооч)
5. Белгилаш олмошлари (аныктама ат атооч)
6. Гумон олмошлари (белгисиз ат атооч).

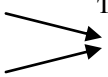
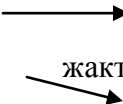
Демек, кыргыз тилинде ат атоочтордун 6 түрү бар.

Өзбек тилинде жогоруда белгиленген ат атоочтордон сырткары үзлик (өздүк) ат атооч деген түрү ажыратылып, атайын бир маанилик топту түзөт. Кыргыз тилинде болсо өздүк ат атооч делинип, атайын топ болуп бөлүнбөйт, алар аныктама ат атоочтун тобуна киргизилип жүрөт (бул жөнүндө аныктама ат атоочтор жөнүндөгү бөлүмдө сөз болот).

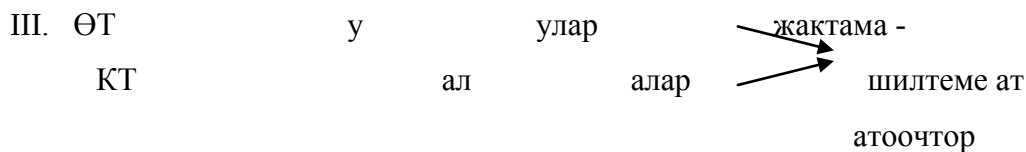
Кыргыз жана өзбек тилинде ат атоочтор жөндөмө категориясы боюнча өзгөрөт. Кыргыз тилинде ат атоочтордун жөндөмө категориясы менен өзгөрүшү эки түрдүү, жөнөкөй жана татаал жол менен ишке ашат (буга төмөндө токтолобуз).

Ат атоочтун эки тилдеги окшош жана айырмалуу жактарын аныктоо максатында биз кыргыз жана өзбек тилиндеги ат атоочтордун түрлөрүн салыштырып көрөбүз.

Жактама (кишилик) ат атоочтор. Бул ат атоочтор адамзатты билдирген сөздөрдүн ордуна иштетилип, нукура жактама ат атоочтор жана жактама - шилтеме ат атоочторго бөлүнөт. Ошондой эле салыштырылып жаткан эки тилде үч жактын бирине тиешелүү экендигин билдирет:

Жак	тил	жекелик	көптүк	группасы
I.	ӨТ	мен	биз	
	КТ	мен	биз	
				жактама ат атоочтор
II.	ӨТ	сен	сиз	
	КТ	сен	а) силер	
				жактама ат атоочтор

б) сиздер ~~атоочтор~~

II жак сен - сиз (жекелик) силер-сиздер (көптүк) II жактын сылык түрү делет да, урматтоо маанисинде келип, жекелик санда колдонулат. Өзбек тилинде да II жак, жекелик санда -сиз урматтоо маанисин билдирет. II жактагы жактама ат атоочтор өзбек тилинде да бирдей (II жактын мүчөлөрүн эсепке албаганда) сөздөр менен белгилениши көрүнүп турат. Эки тилде тең да жактама ат атоочтордун жандоочтор менен өзгөрүшүн жогоруда айткан элек. Кыргыз тилинде жөнөкөй жана татаал түрдө жөндөлөт. Жөнөкөй жөндөлүштө эки тилде тең уңгуда эч кандай фонетикалык, морфологиялык өзгөрүү болбойт. Татаал жөндөлүштө кыргыз тилинде илик жөндөмөсүндө (-ын, -ин); барыш жөндөмөсүндө (-а); табыш жөндөмөсүндө (-н) жөндөмө мүчөлөрү өзгөрүүгө дуушар болот. Ү И. Абдувалиев, Т. Садыков, 1997, 136 - б.Ү.

Өзбек тилинде да илик (=арат=ич) (-н), табыш (тушум) (-н) жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү түшүп калат. Өзбек илимпозу Ш. Рахматуллаев өзүнүн монографиясында жогорудагы пикирге каршы чыгат: « Өзбек тилинде мен, сен ат атоочторуна илик жана табыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү жалганганда, катары менен келген эки -н тыбышынын бири түшүп калат деген түшүндүрмө бар... Чындыгында эле, эч кандай тыбыш түшүп калбастан, бул жерде илик жана табыш жөндөмөлөрүнүн аффикси -инг -и формасында жалганат...» Ү Ш. Рахматуллаев, 1993, 43-б.Ү. Ошондой эле ал « ... «ү» ат атоочуна илик, табыш, жатыш жөндөмөлөрүнүн аффикси уланганда -үн формасында болот. Ошондой эле -н тыбышы өзбек тилинде негиздин өзүнүкү: -ул, -үн. Негиздин тутумундагы -л тыбышы -н тыбышына өткөндүгү көрүнөт. Бул тыбыш жалгыз гана атооч жөндөмөсүндө катышпай, калган бардык жөндөмөлөрдө катышат...» ҮШ. Рахматуллаев, 1993, 43-б.Ү деп белгилеши азыркы кыргыз адабий тилиндеги жактама ат атоочтордун татаал жөндөлүшүнө туура келет.

Бул жөндөмө боюнча оюбузду жалпыласак: жактама ат атоочтор кепте III жактын бирине тиешелүү экендигин билдирет. Эки тилде тең жактама ат атоочтор жөндөмөлөр менен өзгөрөт.

Өзбек тилинде кыргыз тилинен айырмаланып, жөндөмөлөр менен өзгөрүүсү жөнөкөй жетатаал болбойт. Иш жүзүндө бирдей мүчөлөр жалганса да, кыргыз тилиндегидей өзбек тилинде да ат атоочтор жөнделгөндө уңгуда жана мүчөлөрдө кээ бир өзгөрүүлөр болот.

Кыргыз тилиндегидей өзбек тилинде да жактама ат атоочтордо урматтоо, сыйлоо мааниси (сылык түрү) бар: сен – сиз, жететирисинче, II жак жекелик сандын көптүк аффикси менен келиши мүмкүн (сен-лар) : мында көпчүлүктү кемсинтүү мааниси болот.

Жактама ат атоочтор эки тилде тең бирдей көрүнүшкө ээ.

Жактама ат атоочтор эки тилде тең нукура жактама ат атоочторго жана жактама -шилтеме ат атоочторго бөлүнөт.

Корутунду

Сөз түркүмдөрүнүн өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү менен таанышкандан кийин гана аларды классификациялоого болот. Аларды классификациялоодо ар бир критерийди иерархиялык мүнөздө ишке ашыруу жакшы натыйжа берерлигине ынандык.

Кыргыз жана өзбек тилдеринде сөз түркүмдөрүнүн мазмундук жана грамматикалык мүмкүнчүлүктөрү дээрлик бирдей экендигин изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөттү. Морфологиялык критерийге караганда, сөз түркүмдөрүн эки чоң топко бөлүштүрүп, аларды привативдик оппозицияга коюуга болот:

биринчи топко жалпысынан морфологиялык жактан өзгөрүүгө ээ болбогон кызматчы сөздөр жана сырдык сөздөр кирет;

экинчи топту морфологиялык категориялар менен өзгөрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ, бирок айрым учурда бул өзгөчөлүктү жогото турган сөз түркүмдөрү түзөт. Алар зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атоочтор, этиш, тактооч жана тууранды сөздөр.

Бул эки топ «морфологиялык өзгөрбөстүк» белгисине ылайык привативдүү оппозицияда туруп, бул оппозициянын күчтүү маркерленген мүчөсүнө биринчи группа кирет. Өз кезегинде экинчи топтун мүчөлөрү « морфологиялык категориялардын негизинде айырмалануу» белгисине карай эки группага бөлүнүп «классификациялоочу морфологиялык категориялар менен айырмалануучу» жана «морфологиялык категориялар менен формалануучу» белгилери менен эквивалент оппозицияга киришет.

Зат атооч (сан категориясы), сын атооч (салыштырма категориясы), тактоочторду (салыштырма категориясы) башка сөз түркүмдөрүнөн морфологиялык жактан айырмалоочу атайын формалары, классификациялоочулары бар. Сан атооч, ат атооч жана тууранды сөздөр белгилүү гана синтаксистик функцияны уюштуруучу грамматика-морфологиялык формалар болгон жөндөмө, баяндоочтук көрсөткүчтөрүн кабыл алышы мүмкүн.

Ар кандай карама-каршылык сыяктуу ушул оппозициянын да нейтралдык орундары бар жана жогоруда атайын белгиленгендей, так ушундай учурлар тилдин системалык курулушун бекемдешин атайын белгилеп өтүү керек. Мисалы, катыштык сын атоочтор, кээ бир тактоочтор өз түркүмдөрү үчүн классификациялоочу болгон салыштырма категориясына кирбейт.

Семантикалык критерийдин колдонулушу да көңүл бура турган көрүнүштү ачып берет. Классификациялоонун бул баскычында сөз түркүмдөрү «маани билдирүүчү» белгисине карай эквиваленттик оппозицияда турган эки топко бөлүнөт:

– биринчи топко «маани билдирбөөчү» белгисине ээ болгон жандоочтор, бөлүкчөлөр жана байламталар кирет;

– экинчи топко «маани билдирүү» белгисине ээ болгон зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч, тууранды жана сырдык сөздөр кирет.

Маани билдирүүчүлөр өз кезегинде, «маанини ишке ашыруу табиятына» карата «атоолор (символдор)» жана «белгилөөчүлөр (сигналдар)» топторуна бөлүнөт.

Биринчи топко зат атооч, сын атооч, сан атооч, тактооч; экинчи топко тууранды жана сырдык сөздөр кирет.

Бул эки топко «дейксис» – ат атооч карама-каршы келет.

Мындай көп мүчөлүү оппозициянын нейтралдашуу зонасына императивдик сырдык сөздөр жана прономиналдар (мисалы: *камина, банда...*) кирет.

Синтаксистик критерийди колдонуу чөйрөсүндө «негизги синтаксистик позицияны ээлей албоочу» белгисине карай жандооч, бөлүкчө жана байламта – активдүү, калган сөз түркүмдөрү пассивдүү мүчө болгон привативдик оппозицияны пайда кылат.

Жогоруда белгиленгендей, тиешелүү учурларда биз ушул жагына көңүл буруп, сөз түркүмдөрүн негизги жана кызматчы сөздөр деп атайбыз.

Фойдаланилган методологик адабиётлар

- 1.Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. Т.: 2011.
- 2.Каримов И.А. Амир Темур ҳақида сўз.- Т.: Ўзбекистон,1996. - 62 б.
- 3.Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт каfoлатлари.- Т.: Ўзбекистон, 1997. - 326 б.

Адабияттардын тизмеси

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. – Бишкек: «Айбек» фирмасы, 1997.- 294 б.
2. Абдувалиев И. Кыргыз тили. (Морфология боюнча лекциялар курсу) – Бишкек: ЖЧК «Айат», 2003.-213 б.
3. Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тили. Морфология боюнча лабораториялык иштер. – Бишкек: ЖЧК «Элпек», 2002.-68 б.
4. Абдурахмонова М. Туркий тилларда эгалик категорияси // Ўзбек тили ва адабиёти. - 2001.-№3. -21 б.
5. Ахматов Т. К. Кыргыз тилин иликтөөнүн абалы жана кезектеги маселелери жөнүндө. Түркологиялык изилдөөлөр.- Бишкек: Технология, 2001. -97- б.
6. Ахматов Т. К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Лексика. – Фрунзе: Мектеп, 1978. -176 б.
7. Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный меч» Т. Касымбекова: Автореф. дис... канд. филол. наук. –Фрунзе, 1990.–19 б.
8. Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси. - Тошкент: Б.и. 1992.-141 б.
9. Грамматика киргизского языка. Ч. 1. Фонетика и морфология.-Фрунзе, 1987.
10. Гузев В. Г., Насилов Д. М. Конкретно – предметное значение имени существительного как зона релевантности категорий числа и определенности – не определенности // Сов. тюркология. -1971.-№5.–С. 92 – 102.
11. Гузев В. Г., Насилов Д. М. К понятию грамматической категории (В свете фактов тюркской морфологии) // Тюркское языкознание: Материалы III Всесоюз. тюркол. конф. – Ташкент, 1985. –С.156-161.
12. Гузев В. Г., Насилов Д. М. К интерпретации категории числа имен существительных в тюркских языках //Вопр. языкознания.-1975.-№3.–С. 98– 111.
13. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. -Фрунзе: Мектеп, 1980.-78 б.

14. Давлетов С., Мукамбаев Ж. Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1 бөлүм. Педагогикалык окуу жайлары үчүн.-Фрунзе, 1982.
15. Дербишева З. К. Функциональная грамматика русского и киргизского языков. –Бишкек: Изд- во Кыргызско-Российского Славянского университета, 2003.-145 с.
16. Дербишева З. К. Теоретические основы сопоставительной грамматики русского и киргизского языков: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Бишкек, 2001. - 50 с.
17. Дешериева Т. И. Лингвистический аспект категории времени и его отношения к физическому и философскому аспектам // Вопр. языкознания.- 1975. -№2.– С. 111 – 117.
18. Кошгарий Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону лугатит - турк) Т. 1. –Тошкент: Фан, 1960.-499 б.
19. Кошгарий Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону лугатит - турк) Т. 2. – Тошкент: Фан, 1961.-427 б.
20. Нигматов Х. Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI -XII вв. – Ташкент: Фан, 1989.-192 с.
21. Нурмонов А. ва бошқалар. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилидан таблицалар. Андижон, 1985. -176 б.
22. Нурманов А., Расулов Р. Ўзбек тили жадвалларда. –Тошкент: Ўқитувчи, 1993.-184 б.
23. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент. 2002. – 228 б.
24. Ўзбек тили грамматикаси. Т. 1. –Тошкент: Фан, 1975. –610 б.
25. Ўзбек тили грамматикаси. Т. 2. –Тошкент: Фан, 1975. – 560 б.
26. Ўзбек тилининг изохли лугати. Т. 1. – М.: Рус тили, 1981. – 631с.
27. Ўзбек тили назарий морфологиясининг асосий тамойиллари / А. Нурмонов, Ш. Шаҳобиддинова, Ш. Искандарова, Д. Нурманова // Ўзбек тили ва адабиёти. 1998.-№2 -Б. 7-10.
28. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология / А. Нурмонов, Ш. Шаҳобиддинова, Ш. Искандарова, Д. Набиева.– Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. -161 б.